

Հ.Յ. ԲՐԵՐՈՅԻ
ՊԱՐԿԵՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴԻՍՇԿԿ

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1907

զօրանոցներում, զինւորների ու նորակոչների մէջ, արծարծելով հակամիլիտարիզմի գաղափարը, պէտք է մղել նոյն պրօպագանդը ընդհանրապէս երիտասարդութեան մէջ, բրօշուրներով ու դասախօսութիւններով, պէտք է մի խօսքով վաղօրօք արդէն կերպարանաւորել ապագայ զինւոր-քաղաքացիների ուղեղները, մտցնել նրանց մէջ դասակարգային գիտակցութիւն, ներշնչել ազգերի եղբայրութեան մեծ գաղափարը, որ անհաշտեցի հակասութեան մէջ է պատերազմական մօրալի հետ և այլն և այլն Իսկ երբ պատերազմը այնուամենայնիւ կը պայթի երկու քաղաքակրթութեան պետութիւնների մէջ, երբ որևէ մէկը այդ պետութիւններից յարձակողական տենդով բռնած, չի ուզի համակերպել իր աշխատաւոր ժողովրդի բողոքներին և չի ուզի դիմումն անել միջազգային Հաշտարար Ատեանին, այն ժամանակ այդ ըմբօստ, ռազմասէր պետութեան ժողովուրդը, պրօլետարիատը, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը, իր ձայնը լսեցնելու համար, կը դիմէ ամենաազդու յեղափոխական միջոցներին, — ընդհանուր գործադուլի, ընդհանուր դասալքութեան և մինչև իսկ՝ ապստամբութեան... Դա կ'ապստամբէ իր հայրենի բուրժուական կառավարութեան դէմ, պատենչ կը դնէ նրա ռազմասէր, յարձակողական ընթացքի առջև և այդպիսով կը կարողանայ անհնարին դարձնել պատերազմը...

Ահաւասիկ հակամիլիտարիզմի նորագոյն ձևակերպութիւնը, որ ներկայացնում է Ֆրանսիական սօցիալիզմը յանձին ժօրէսի, և պրօպագանդի այդ ձևը ամենից աւելի էր համակրութիւն գտնում Շտուտգարտի համագումարում: Ֆոլլմար և Բէքէլ փորձեցին իրենց պահպանողական հեղինակութեամբ տապալել նրան, բայց չ'աջողեցին, և այսօր Գերմանիայի սօցիալ-դեմօկրատիական մամուլի մէջ լսում են արդէն հաւանութեան ու ներբողի բացականչութիւններ՝ Ֆրանսիական հակամիլիտարիզմի հասցէին: Բոլոր սօց-դեմօկրատները չեն մտածում Բէքէլի և Ֆոլլմարի պէս:

«Այն ոգին — ասում է Գրէգգէնի հեղինակաւոր „Sächsische Arbeiter-Zeitung“-ը — որով ներշնչած Ֆրանսիական սօց. կուսակցութիւնը միլիտարիզմի խնդրի մէջ՝ ներկայանում է իբրև մեծարժէք մի տարր միջազգային սօցիալիզմի համար և սքանչելի է, որ նրա մի մասը մտել է Շտուտգարտի կօնգրէսի վերջնական բանաձևի մէջ: Ռազմական աւելին, որ տիրում է Ֆրանսիական սօցիալիզմի մէջ, կարող է իբրև օրինակ ծառայել մասնաւորապէս գերմանական սօցիալ-դեմօկրատիայի համար»:

Տարակոյս չը կայ, որ Ֆրանսիական ոգին պիտի յաղթանակէ, որ ժօրէսի ձևակերպութիւնը հետզհետէ պիտի նւաճէ մտքերը բոլոր քաղաքակրթ երկրների մէջ, քանի որ նա առաջադրում է ամենաբանաւոր և ամենաազդու գործելակերպը, որ տրամաբանօրէն հետևում է սօցիալիզմի էութիւնից իսկ: Դա կը լինի մահացու հարած պատերազմասէր իշխողների գլխին: Դա կը լինի խաղաղութեան գործի յաղթանակը՝ գեթ քաղաքակրթութեան հօրիզօններում:

Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ը

Քաղաքական-յեղափոխական հարցերի լուսաբանութեան պատրւակով մի տգեղ նոյնիսկ անտանելիութեան չափ անվայել պօլիմիկ է սկսած արտասահմանեան հայ մամուլի մէջ: — Հարցերը, ծրագրերը, կանոնադրութիւնները, անձնաւորութիւնները խառնած են մէկ-մէկու և սառնասիրտ մտածողը ըմբռնել չէ կարող թէ ինչպէս կարելի է այդ աստիճան թեթեւամտ լինել այնպիսի խնդիրներում, որոնք վերաբերում են գաղտնի կազմակերպութիւններին և նրանց ձեռնարկներին...

Դաշնակցական մի քանի թերթեր ստիպւած են մասնակցութիւն ընդունել այդ ապարդիւն բանակուլի մէջ, և ինչպէս յաճախ պատահում է, շատ առաջ գնալ՝ նոյնիսկ — մենք համոզւած ենք — հակառակ իրենց ցանկութեան և մտադրութեան:

Տարբախտաբար, սպառնալից թուղթն ու մելանը — նպատակին չեն հասնում: Եւ ի զուր են վատնում այն արդար ցատումներն ու գեղեցիկ խօսքերը, որոնց նպատակն է հակառակորդներին բան հասկացնել ճամբայ բանալ յեղափոխական մտքի առջև, այնուամենայն զգացմունքները... «Ամենավատ խուլերը նրանք են, որոնք լսել չեն ուզում» — և այդ գիտակից-խուլերը այնքան յամառ են և այնքան բազմաթիւ մեր պօլեմիստների ու քաղաքական խմբերի շարքերում — որ կատարելապէս ապարդիւն աշխատանք պիտի համարուի նրանցով զբաղելը և նրանց յեղաշրջելու ջանքերը:

Ահա թէ ինչու հրաւէր ենք կարդում դաշնակցական թերթերին — և այդ հրապարակով, որպէսզի հակառակորդներն էլ այդ լսելու հնար ունենան — վայր դնել դրէջը և անպատասխան թողնել այն բանակուլը և յարձակումները, որոնք գաղափարական չեն, չունին ծրագրային իմաստ, չեն նպաստում յեղափոխական և սօցիալիստական գիտելիքների տարածման, և ուրեմն ծառայում են լոկ անձնաւորութիւնների և կուսակցական սին, խղճուկ ու կրքոտ միտումներին:

Ոչ մի պատասխան չկարողութեան, ոչ մի ազատութիւն՝ կուսեցնող կոյր կրքերին: Կան դէպքեր, երբ ասպետական լուրթիւնը աւելի կը թիչ է, քան այն անթիւ յօրհանները լի հայհոյանքով և քայքայիչ թոյնով, որոնք ստորացնում են ընթերցողի զգացմունքը կտրուում նրանց հաւատը դէպի յեղափոխութիւնը, ատելութիւն տարածում այն շարքերում, որոնք երբեմն խանդավառ էին և յախշտակող:

Դաշնակցական թերթերը՝ առանց այդ ապարդիւն պօլեմիկի ևս՝ ահագին գործ ունին իրենց առջև — պարզել մեր ծրագրերը, տարածել ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ մեր քաղաքական և տնտեսական պահանջները իմաստն ու միջոցները, շողկապել մարտական-յեղափոխական տատանող մտքերը, նպաստել մեր շարքերի դրաման և լայնացման:

Ու այդ աշխատանքի ընթացքում մնալ՝ ասպետ, շիտակ, խստապահանջ՝ դէպի ներսը մեծահոգի դէպի հակառակորդները:

Ծ Ր Ա Գ Ր Ա Յ Ի Ն Հ Ա Ր Յ Ե Ր

ԴԱՅՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Մեր կուսակցութեան «Ծրագիրը», մեակամ Գ-րդ Ընդհանուր Ժողովի կողմից, լոյս տեսաւ առանձին բրոշուրով: Նրա միւս մասը՝ «Մեր իրականութիւնը» քիւրճահայերի եւ կովկասահայերի արդի վիճակը՝ լոյս կը տեսնի առաջիկայում: «Իրօսակի» ներկայ համարում սպագրում ենք «Ծրագրի» քննարկումը սեւտիւրի մէջ, մեր ժամովրդի այն խաւերի համար, որոնք կազմակերպութեան ղրուս են, եւ որոնք ուրեմն միայն «Իրօսակի» էջերից կարող են ծանօթանալ նրան:

Մարդկութեան առաջադիմութիւնը, որ գնալով ազատում է մարդուն բնութեան ուժերի հպատակութիւնից եւ նրա հըւ սպասաւորը դարձնում երբեմնի ասուլաններին, չէ կարող կատարեալ նկատելի բանի դեռ մարդկային մտքի եւ աշխատանքի նւաճումները հաւասարապէս չեն ծառայի հասարակութեան բոլոր անդամների բարօրութեան:

Բոլոր հասարակութիւնների մէջ դեռ անյիշատակ ժամանակներից ի վեր՝ մենք դիտում ենք դասակարգային բաժանումներ—իշխողներ եւ հպատակներ, կեղեքողներ եւ կեղեքուողներ:

Հասարակութիւնը ամեն տեղ վերածւած է երկու անհաւասար հատկանքների.— շահագործող փոքրամասնութիւնը, իր ձեռքն առած համայնքի, ցեղի հասարակական եւ քաղաքական կեանքի ղեկը, ստեղծում է օրէնքներ ու իրաւակարգեր, որոնց միջոցով խլում է աշխատաւոր մեծամասնութեան ձեռքից նրա արտադրած բարիքները եւ դարձնում նոր զէնք՝ նոյն աշխատաւորներին աւելի եւ աւելի հպատակեցնելու, կեղեքելու համար:

Աշխատանքի կազմակերպւած շահագործման նախնական եւ ամենակոպիտ ձեւն էր հնադարեան ստրկութիւնը.— մի սխտէմ՝ որով աշխատաւորների ահագին բանակներ, զուրկ մարդկային ամենատարրական իրաւունքներից, մասնաւոր էին իրենց տէրերի անսահման քմահաճոյքին:

Նրան յաջորդեց միջնադարեան ճորտութիւնը, համեմատաբար աւելի մեղմ, բայց աւելի լայն շրջան ընդգրկող սխտէմ, ուր աւատականութիւնը (ֆեոդալիզմ)— թագաւոր ու զօրավարներ, վասսալներ, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանութիւններ— կազմակերպւած իբրև կեղեքիչների մի հզօր ու համատարած բանակ, ծծում էր բազմամիլիօն գիւղացիութեան վաստակը, հրով ու սրով լռեցնելով նրա ազատագրական ամեն մի ձգտումը:

Փոքր ինչ ազատ շունչ էին քաշում այդ միջնադարեան հասարակութեան մէջ՝ առևտրական ու արհեստաւոր դասերը, որոնց ծառայութեանը առանձնապէս պէտք ունէին իշխողները: Արդիւնագործութեան ու հաղորդակցութեան միջոցների զարգացման հետ՝ բնական անտեսութիւնը միշտ աւելի եւ աւելի վերածւում էր փողային տնտեսութեան. հնչուն գրամը դառնում էր փոխանակութեան միակ միջոցը, մի ոյժ, որի առջև խոնարհուում էին պատերազմաւոր, արկածախնդիր հրա-

մանատարները, եւ առևտրական տարրը, իբրև այդ նոր ոյժի ներկայացուցիչ, իբրև միջնորդ արժէքների փոխանակութեան մէջ, ստանում էր միշտ աւելի ու աւելի ծանրակշիռ գործօնի նշանակութիւն պետական կեանքում, վայելում էր զանազան առանձնաշնորհումներ եւ յարաբերական ազատութիւն:

Արհեստաւոր տարրերը եւս, շնորհիւ իրենց մէջ վաղաժամ առաջացած համբարական կազմակերպութիւնների ու հաւաքական պայքարների, կարողանում էին որոշ չափով մեղմացնել իրենց դրութեան վրայ ծանրացած ճնշումները:

Ահա այդ տեսակ, համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններում աճելով, հասարակական երկու դասերը առաջ բերին ժամանակի ընթացքում այն պատմական, հռչակաւոր երրորդ դասակարգը, բուրժուազիան, որին վիճակւած էր՝ գիտակից ոյժերի աջակցութեամբ՝ ահագին յեղաշրջում կատարել հասարակական յարաբերութիւնների մէջ:

Հասնելով զարգացման որոշ աստիճանի՝ նա ըմբոստացաւ աւատական կարգերի դէմ եւ սկսեց կազմակերպւած, երկարատե կռիւ: Հրապարակ իջնելով յանուն ազատութեան՝ նա քաշեց իր ետևից եւ աշխատաւոր մասսաներին: Աւատական ու յարակից կարգերը չը դիմացան նրանց միացած գրոհին եւ խորտակեցին Այդ կարգերի մնացորդները, այլ եւ այլ չափերով, յարտակեցին միայն յետամնաց երկրներում:

Ազատւած աւատականութեան կապանքներից՝ բուրժուազիան մի նոր դարագլուխ բաց արաւ համաշխարհային էւօլիւսիօնի մէջ, հսկայական թուիչք հաղորդեց մարդկային աշխատանքին, արդիւնագործութեան ու առևտրին:

Այդ բոլորը բուրժուազիայի պատմական դերի դրական կողմն է: Սակայն խորտակելով աւատական իրաւակարգը, նոյն բուրժուազիան հաստատեց իր սեփական իշխանութիւնը: Կեղեքման մենաշնորհը՝ վայրենի բիրտ ուժից անցաւ աւելի քաղաքակիրթ ոյժին— կապիտալիստ:

Մեծ Յեղափոխութեան հռչակաւոր նշանաբանները — ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն — որոնց համար աշխատաւորը չէր զլացել իր արիւնը թափելու, մնացին իբրև պատրանք նրա համար, իսկ բուրժուազիայի ձեռքին՝ իբրև միջոց գրաւած գիրքը ամբարայնելու:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, բանի դեռ անձեռնմխելի էր մնում մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքը, որ հիմնաքարն է հասարակական անհաւասարութեան:

*

Որքան աւելի է առաջադիմում տեխնիկան, որքան աւելի է զարգանում խոշոր մեքենային արդիւնագործութիւնը, այնքան աւելի է ուժեղանում ու ծաւալում բուրժուազիայի տիրապետութիւնը: Մանր արդիւնագործողները, նկարող լինելով դիմանալ մրցման, հետզհետէ զրկւում են իրենց աշխատանքի միջոցներից եւ խտացնում օրավարձով բանող սեփականազուրկները շարքերը: Արդիւնագործութիւնը կենտրոնանում է՝ Վասիտալը, հարստութիւնները ամբարւում են շահագործող փոքրամասնութեան ձեռքում, որը յենւած իր

նիւթական ուժի վրայ, իր ձեռքն առած քաղաքական ղեկը—առաջագէտ երկրներում,— ձգտում է յաւերժացնել իր դիրքը, յարմարեցնել ամբողջ հասարակական կազմը իր դասակարգային շահերին, զննել իր յատուկ դրօշմը հասարակական բոլոր երևոյթների վրայ:

Միլիտարիզմի, կանգուն, մշտական զօրաբանակների միջոցով՝ նա ապահովում է ներսում իր տիրապետութիւնը, իսկ դրսում գրաւում է շուկաներ, իր ապրանքները արտահանելու համար: Յաճախ արհեստական կերպով նա ոյժ է տալիս միլիտարիզմին՝ ազատ կապիտալների գործադրութեանը նոր ասպարէզներ բանալու նպատակով:

Հասագործելով աղգային, կրօնական ու պետական դադափայտները, նա միևնոյն ժամանակ կանգնում է միջազգային հողի վրայ և շահագործում է նաև միջազգային յարաբերութիւնները:

Տեխնիկայի հսկայական կատարելագործումները, ըստ երևոյթին, պիտի թեթևացնէին աշխատաւոր մարդու բեռը և նազ աշխատանքի հետ համեմատաբար աւելի մեծ բաժին յատկացնէին նրան, բայց նրանք հակառակ հետևանքներ առաջացրին, շնորհիւ մասնաւոր տնտեսութեան սիստէմին: Աշխատանքի մի խոշոր մասը մնում է անվճար, աշխատաւորը ստանում է բաշխման մօժէնտում իր արտադրած արժէքների չնչին մասը միայն: Մեքենաների ներմուծման հետ հետզհետէ նւազեց աշխատաւոր ձեռքերի պահանջը, որոնք վաճառքի նիւթ են դարձած, իբրև շուկայի ապրանք: Աշխատաւորի գործն մասնակցութեան բաժինը արդիւնագործութեան մէջ միշտ աւելի և աւելի կրճատեց:

Կենտրոնացնելով արդիւնագործութիւնը, սեփականազօրեկ դարձնելով մանր արդիւնագործողներին, կապիտալիզմը քայքայման մասնեց աշխատաւորների ընտանիքները, գործարան քաջեց կանանց ու նոյնիսկ երեխաներին, մի հանգամանք, որ չէր կարող չը նպաստել րափարձի նւազման:

◦ Չը նայած անսանձ շահագործումներին ու հարստահարութիւններին, նոյն աշխատաւոր ընդհանրութեան վզին են ընկած իրենց աւերիչ ծանրութեամբ՝ հարկերը, մաքսերը, մենավաճառումները, աքցիզները և յարաճուն միլիտարիզմի պատուհասը, որի էական նըպատակն է ամուր կռել աշխատաւոր ժողովուրդների ստրկութեան շղթաները:

Ոչ պակաս աղէտաբեր է կապիտալիզմը աշխատաւոր դասակարգի համար՝ իր ներքին ճակատագրական հակասութիւններով:

Շնորհիւ մասնաւոր տնտեսութեան սիստէմին և գործատէրերի տենդային մրցակցութեան՝ կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը անկարող է հաւասարակշռութիւն պահպանել պահանջի և առաջարկի միջև. դրանից առաջ է գալիս արդիւնագործական անարբերական տազնապներ, մասսային անաշխատութիւն, սնանկութիւններ, գոյութեան ընդհանուր անապահովութիւն և այլն: Ստեղծուած է վիճակների մի ցայտուն հակապատկեր. մի կողմից՝ աշխատաւոր մասսաների մերկ, կիսաքաղց գոյութիւն, միւս կողմից՝ ամբարած առասպելական հարստութիւններ, որոնց մէջ լողում է արտօնա-

ւորած փոքրամասնութիւնը և որոնք սակայն նոյն այդ աշխատաւորների ստեղծագործութիւնն են: Այդպիսով բուրժուական հասարակութեան մէջ ծայրայեղ թըշուառութիւնը առաջանում է հէնց ծայրայեղ առատութիւնից:

Կապիտալի կենտրոնացումը և նրա հետ կապած աշխատաւոր խաւերի պրօլետարացումը (սեփականազօրեկ դառնալը) տարբեր երկրներում կատարւում է տարբեր ոյժով ու չափերով, համաձայն այդ երկրների առանձնայատուկ—բնական, կուլտուրական, քաղաքական—պայմաններին: Այդ վերջինների շարքում առաջնակարգ տեղ է բռնում հողագործութեան զարգացման ծաւալն ու աստիճանը:

Գիւղական աշխարհում էւօլիւսիօնը տարբեր բնոյթ ունի: Այնտեղ չի նկատուած հողի կենտրոնացումն: Սակայն կապիտալիզմի բացասական ներգործութիւնը արտայայտւում է նաև այնտեղ՝ գիւղացիական այն տարբեր ճակատագրի վրայ, որոնք ապրում են իրենց սեփական աշխատանքի արդիւնքով, լինեն դրանք գիւղական պրօլետարներ, թէ իրենց մի կտոր հողի վրայ աշխատող գիւղացիներ:

Մինչդեռ արդիւնագործական, ինդուստրիական աշխարհում բանւորութիւնը շահագործուած է կապիտալիստների կողմից ուղղակի, անմիջական կերպով, գիւղում, բացի այն, որ տեղի ունի անուղղակի շահագործումն ապրանքների փոխանակութեան շրջանում, մենք տեսնում ենք նաև ուղղակի շահագործում հողատէրերի և գիւղական բուրժուազիայի կողմից՝ կապալի, օրավարձի և փոխաւորութեան ձևով:

Այդ բոլորի շնորհիւ դասակարգային հակամարտութիւն առաջ է գալիս նաև գիւղում, ուր մի կողմը կանգնած է ձրիակեր-շահագործողների դասակարգը՝ հողատէրն ու բուրժուան, իսկ միւս կողմը՝ իր քրտինքով ապրող աշխատաւոր գիւղացիութիւնը:

Սրելով այդ երկու դասակարգերի յարաբերութիւնները, կապիտալիստական կարգերն անուղղակի ծանրանում են ուրեմն նաև աշխատաւոր գիւղացիութեան լայն խաւերի վրայ.—ծանրակշիւ հանգամանք մտնականդ այն երկրներում, ուր գիւղացիութիւնը կազմում է աղքատակութեան գերակշռող տարրը:

Այդպիսով ոչ միայն արդիւնագործական պրօլետարիատը, այլ և աշխատաւոր գիւղացիութիւնը աւելի և աւելի դրւում են անհաշտելի հակառակութեան մէջ՝ տիրող բուրժուակապիտալիստական կարգերի հետ:

Տարբեր բնոյթ ունի երկու աշխարհներում նաև կապիտալիզմի շինարար դերը: Արդիւնագործութեան, ինդուստրիայի աշխարհում կապիտալիզմը համայնացնելով աշխատանքը, տալով բոլոր գործառնութիւնները վարձու աշխատաւորների ձեռքը, հեռացնելով կապիտալիստներին գործն մասնակցութիւնից արդիւնագործութեան մէջ, նպաստելով պրօլետարիատի դասակարգային ինքնաճանաչութեան աճման ու կազմակերպման՝ դրանով իսկ նախապատրաստում է ապագայ սօցիալիստական հասարակութեան նիւթական և հոգեբանական խարիսխները, հարթում է նրա իրականացման ճանապարհը:

Այդպիսով, ինդուստրիական շրջանում, աշխատանքն արդէն համայնացած լինելով, սօցիալիզմի իրականացումը պահանջում է միայն արդիւնաբերութեան միջոցներով համայնացումն, մինչդեռ գիւղական աշխարհում, ուր չի նկատուում հողերի կենտրոնացում՝ սօցիալիզմի իրականացման համար անհրաժեշտ է համայնացնել և՛ արդիւնաբերութեան միջոցները—հող, մեքենաներ և այլն,—և՛ աշխատանքը՝ կօօպերատիվ ձեռնարկների միջոցով:

*

Հասարակական ընդհանուր էւօրիւսիօնի այդ ընթացքը առաջ բերելով մրցում անհատ շահագործողների միջև, մրցում առանձին երկրների շահագործող դասակարգերի միջև, կոիւ դրամատերերի և աշխատաւորների միջև, կոիւ յաճախ նոյնիսկ աշխատաւորական խմբումների միջև—պատճառ է դառնում մարդկային անչափ էներգիայի ապարդիւն վատնումին: Բաժին տալով մարդկութեան մի մասին մաշող աշխատանքը, միւսին պարապ ու զւարճամոլ կեանքը, մէկին թողնելով քայքայել թշուառութիւնից, միւսին այլասեռել հարստութիւնից—նա դրանով իսկ հանդիսանում է զօրեղ խոչընդոտ մարդկային առաջադիմութեան գործում:

Կապիտալիզմի սնանկութիւնը ակներև է. կուլտուրական առաջադիմութեան դրօշակը իրօք անցել է արդէն աշխատաւոր դասակարգերի՝ ձեռքը, որոնք հակադրում են կապիտալիզմին՝ սօցիալիզմը:

Սօցիալիզմի վարդապետութեամբ առաջնորդելով, աշխատաւոր դասակարգերը ձգտում են վերացնել կապիտալիստական մասնաւոր սեփականութիւնը և նրա հետ կապած անարխիական արդիւնագործութեան սխտեմը, հասարակական ընդհանուր սեփականութիւն դարձնել աշխատանքի, արդիւնագործութեան միջոցները—հողը, հանքերը, գործարանները, հաղորդակցութեան ու փոխանակութեան միջոցները և այլն—և բովանդակ տնտեսութիւնը կազմակերպել ու ղեկավարել հաւաքական օրէն:

Այդ հսկայական յեղաշրջումը կը կատարւի յօգուտ ոչ միայն աշխատաւորների, այլ և բովանդակ մարդկութեան: Բայց քանի որ նա հակասում է ունեւոր, իշխող դասակարգերի անմիջական շահերին, ուստի աշխատաւոր ընդհանրութեան ազատագրումը կարող է էապէս կատարւել նոյն աշխատաւորների ձիգերով, ներանց հաւաքական կուռով: Այդ կուռի մէջ միանում են, ձեռք-ձեռքի տալիս՝ քաղաքային արդիւնաբերական պրօլետարիատը, աշխատաւոր գիւղացիութիւնը և յեղափոխական ինտելիգենցիան:

Ինչպէս յաճախ դիտւել է պատմութեան ընթացքում, այսօր ևս ամենաառաջադէմ հոսանքի՝ սօցիալիզմի կողմն են անցնում—երբեմն նոյնիսկ իշխող դասակարգերից—առաւելապէս գիտակից տարրերը, մտաւոր ու բարոյական հեղինակութիւնները, որոնք և ուժեղ աջակից են հանդիսանում աշխատաւոր ժողովրդի դատին, նրա վարած կուռին:

Այդ կուռը մղւել է ամբողջ պատմութեան ընթացքում. հարստահարած աշխատաւորութիւնը ըմբոստացել է յաճախ տիրող ընթացի դէմ, բայց անկազմակերպ, տարտամ վիճակում, առանց նպատակի՝ չարզ գիտակցութեան և առաջնորդելով ուրիշ տարրերից,

ծառայելով գլխաւորապէս նրանց շահերին: Միայն այն ժամանակ, երբ աշխատաւոր դասակարգերը իրենց արեամբ նւաճեցին քաղաքական և քաղաքացիական շատ թէ քիչ ընդարձակ իրաւունքներ, երբ նրանք ձեռք բերին հնարաւորութիւն՝ որոշ չափով օգտւելու քաղաքակրթութեան ընդհանուր հոսանքից—այն ժամանակից միայն նրանք սկսեցին իրենց սեփական քաղաքականութիւնն ունենալ. նրանց ձգտումները՝ մինչ այն անկերպարան՝ արտայայտեցին դասակարգային շահերի ներհակութեան աւելի և աւելի յստակ գիտակցութեամբ, նրանց ըմբոստացումները՝ մինչ այն տարերային ու բաժան-բաժան՝ վերածեցին կազմակերպւած ու սխտէմատիկ պայքարի, աշխատաւորական ուրոյն լօզունքներով:

Սօցիալիստական շարժումը իր էութեամբ միջազային է: Բոլոր երկրների աշխատաւոր տարրերը, իբրև միևնոյն տնտեսական սխտեմի զոհեր, պիտի միանան և արդէն միանում են համաշխարային մի հզօր եղբայրակցութեան մէջ. ու գիտակ իրենց բարձր առաքելութեան, վստահ իրենց յաղթանակի վրայ, դիմում են կազմակերպւած կուռի ճանապարհով դէպի նոր, սօցիալիստական կարգերը:

*

Աշխատաւոր ընդհանրութեան կազմակերպող և միշտ աւելի աճող ոյժին՝ բուրժուազիան հակադրում է իր յատուկ քաղաքականութիւնը, որը տարբերում է համաձայն միջավայրի պայմաններին: Այն երկրներում, ուր նա գերիշխող է, ուր նրա ձեռքում է քաղաքական ղեկը, նա բացարձակ կուռ է մղում աշխատաւորական բանակի դէմ, միացնելով իր հետ բեկորները աւատական իշխանութեան, որի դէմ էր հանում նա մի ժամանակ նոյն աշխատաւոր մասաներին: Իսկ այն երկրներում, ուր աշխատաւորները սթափուել են կապիտալիզմի դեռ մատաղ հասակում և սկսել են իրենց կուռը միաժամանակ շահագործման բոլոր ձևերի դէմ, բուրժուազիան, լինելով թշնամի և՛ միապետական ընթացի և՛ աշխատաւորական շարժման՝ մերթ խրախուսում է աշխատաւոր բանակը ընդդէմ միապետութեան, որի գոյութեամբ կաշկանդւած է տեսնում իր զարգացումը, մերթ թե է տալիս նոյն միապետութեան, երբ աշխատաւորների աջողութիւնները սպառնում են խախտել իր հիմնական դիրքերը:

Դասակարգային կուռը բարդանում է մասնաւորապէս այն երկրներում, ուր գերիշխող ազգութեան ներկայացուցիչները, իրենց ձեռքն առնելով պետական և հասարակական բոլոր հաստատութիւնները, ճնշում են թոյլ ազգերին և առհասարակ փոքրամասնութիւն կազմող միութիւններին:

Ձրկւելով հասարակական ու պետական կեանքին ակտիվ մասնակցելու հնարաւորութիւնից, տուժելով և նիւթապէս և կուլտուրապէս, այդ թոյլ միութիւնները յետ են մնում առաջադիմութեան ճանապարհի վրայ և այդպիսով դանդաղում է համամարդկային կուլտուրայի հետ աշխատաւորի սօցիալական ազատագրութիւնը, քանի որ այդպիսով խոչընդոտ է դրւում մի կողմից՝ դասակարգային հակամարտութեան զարգացմանը ճնշած ազգութիւնների մէջ, միւս կողմից՝ ճնշող ու

Ճնշուող ազգերին պատկանող աշխատաւոր դասակարգերի համերաշխութեանը:

Փորբրիկ, նւաճւած կուլտուրական միութիւնների մէջ աշխատաւոր տարրերը, կուելով հանդերձ իրենց ցեղակից բուրժուազիայի դէմ, միեւնոյն ժամանակ նախանձախնդիր են իրենց ուրոյն ազգային կուլտուրայի, որը ստեղծել է ժողովրդական առանձնայատուկ հոգեբանութիւն:

Ազգային ճնշումների դէմ մղուող կռիւը աւելի յաժառ ու յաղթանակող է գառնում՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այժմ այդ կուլտուրայի ներկայացուցիչները միայն ազգի «վերին» խւերը չեն. ազգային կուլտուրան թափանցում է ժողովրդական լայն մասսաների մէջ ու գառնում նրանց սեփականութիւնը և առաջադիմութեան միջոցը ժողովրդական մասսաները իրենց ինքնա գրութիւնից գիտակից կեանքի ասպարէզ նետելով, երևան են հանում թագնւած ուժեր՝ կուլտուրական-հասարակական աշխարհում:

Փափագելով հանդերձ ոչնչացնել բոլոր սոսմաններն ու խորութիւնները ազգերի միջև, ձգտելով հանդերձ կազմակերպել մ է կ, ն եր դ ա շ ն ա կ, ա մ բ ո ղ ջ ա կ ա ն մ ա ղ կ ու թ ի լ ն, ի տեղի այսօրւայ կտրատւած, բաժան-բաժան ու հակամարտ աշխարհի, սօցիալիզմի իրականացումը չի պահանջում այժման ուրոյն ազգայնական միութիւնների իսպառ ձուլումը. միութիւններ, որոնք իրենց պատմականօրէն ժառանգած բեղմնաւոր առանձնայատուկութիւններով կարող են միայն հարստացնել ապագայ սօցիալիստական մարդկութիւնը:

*

Աշխատաւոր դասակարգերի կռիւը յանուն սօցիալիզմի առաջ է տարւում բոլոր հնարաւոր միջոցներով — տնտեսական և քաղաքական հողի վրայ: Օգտուելով խոշոր տնտեսութեան ներկայացրած առաւելութիւններից, գործարանական բանուորները ձգտում են կազմակերպել, առաջ տանել տնտեսութեան բոլոր բարդ գործառնութիւնները միմիայն իրենց ոյժերով և իրականացնել դեռ ներկայ կարգերում, — կօօպերատիւների արգիւնաբերող ու սպառող ընկերակցութիւնների միջոցով — համայնական սեփականատիրութեան ու տնտեսութեան մի քանի ձևերը:

Կօօպերատիվ աշխատանքը տարածւում է նաև գիւղական աշխարհում, ուր միեւնոյն ժամանակ կատարելագործւում են արդէն վաղուց գոյութիւն ունեցող համայնական սեփականատիրութեան ու աշխատանքի տեսակները: Կօօպերատիւները ոչ միայն միջոց են որոշ չափով ապահովելու աշխատաւորների առօրեայ շահերը, այլև ճանապարհ գործնականապէս համայնական ոգով դաստիարակելու աշխատաւորներին, պատրաստելու նրանց ապագայ սօցիալական կազմակերպութեան համար:

Աշխատաւորական կուսակցութիւնները միւս կողմից անդադար կռիւ են մղում քաղաքական հողի վրայ, քանի որ տիրող անհաւասարութիւնը պահպանւում է գլխաւորապէս բուրժուազիայի քաղաքական գերիշխանութեամբ:

Օգտուելով անցեալի փորձերից և իրենց յարաձուռ ազդեցութիւնից, նրանք պատրաստւում են ձեռք ձգելու քաղաքական դերը, որպէսզի ստեղծեն նպաստաւոր պայմաններ իրենց սօցիալական իդէալի իրագործման

համար, — ուսմամբ արացնել ամենալայն չափերով բաղաքական կազմակերպութիւնը, վերածել պետութիւնները դաշնակցական-ուսմամբ հանրապետութիւնների, ապակենտրոնացման ամենաընդարձակ հիմքերի վրայ և իրագործել էքսպրօպրիացիայի (արտագրաւում) միջոցով սօցիալիստական կարգերը:

Սօցիալիզմը կը հաւաքէ իր դրօշակի տակ ամբողջ տառապող մարդկութիւնը, կուելու համար միջազգայնօրէն կազմակերպւած շահագործման ու բռնակալութեան դէմ:

Նա կը հարթէ ճանապարհը դէպի անհատի և հասարակական միութիւնների ազատ, բազմակողմանի և ներդաշնակ զարգացումը. նա հրապարակ կը հանէ այն բոլոր դրական ուժերը, որոնք թագնւած են մեռւմ այլ և այլ ձևերով արտայայտուող ճնշումների տակ:

Նա կը խորտակէ այն բոլոր անջրպետները, որոնք շերտաւորում են ժամանակակից հասարակութիւնը, բաժանելով նրան հպատակ ու հակամարտ, թշնամացած դասակարգերի:

Նա վերջ կը դնէ շահագործման բոլոր յայտնի ու գիմակաւորւած ձևերին. կը միացնէ բոլոր ժողովուրդները մի հոյակապ դաշնակցութեան մէջ, խաղաղ աշխատակցութեան հողի վրայ. նա կ'առաջնորդէ դէպի իսկական թագաւորութիւնը՝ յազատութեան, հաւասարութեան և եղբայրութեան:

Եւ այդ իդէալը բոլոր տանջւածների ու հալածւածների՝ չի ներկայանում մեզ՝ իբրև մի անհող, անխարխիտ ցնորք, այլ միանգամայն իրագործելի մի հնարաւորութիւն, որովհետև նա ոչ միայն բղխում է իրերի օբեկտիվ տարերային ընթացքից, այլև թելադրւում է հրամայականօրէն՝ պատմութիւնը առաջ շարժող մասսաների ու անհատների կամքից, խղճից ու բանականութիւնից:

Պատմութեան օբեկտիվ և սուբեկտիվ ստեղծագործող ուժերի զուգաւորման մէջն է գրաւականը այն անտարակուսելի յաղթանակի, որ պիտի տանէ աշխատաւոր մարդկութիւնը ընդդէմ թէ՛ բնութեան կոյր ուժերի և թէ՛ հասարակութեան մէջ դարերով թագաւորող ստրկութեան ու անարդարութեան:

ՍՕՅԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ

ՍՕՅԻԱԼԻՍՏԻ ՆԱՍՍԱԿՆԵՐԸ

Երկրորդ մասակ

Մեր առաջին նամակում արդէն աւած էր, որ աշխատաւոր ժողովուրդը իր վրայ ծանրացած տնտեսական և քաղաքական ստրկութիւնից կատարելապէս կազատւի միայն այն կարգերի ժամանակ, որոնք կ'ոչւում են սօցիալիստական: Սակայն դէպի սօցիալիզմը տանող ճանապարհին, անհրաժեշտ է իրականացնել մեր հասարակութեան աշխատաւոր դասի կեանքը թելադրող մի շարք բարեփոխութիւններ: Ահա հէնց այդ բարեփոխութիւնների մասին և կը լինի մեր խօսքը այժմ: Ներկայ նամակի մէջ մենք կը սահմանափակենք քննելով միայն այն բեֆօրմները, որոնք վերաբերում են քա-

ղաքային պրօլետարիատի վիճակին—այն է գործարանային և արդիւնահասանող բանւորներին:

*

Նրանց բոլորի վզին կրկնակի լուծ կայ դրած: Նրանք բոլորն էլ տառապում են «տէրերի» իշխանութիւնից և կառավարութեան կամայականութիւնից: «Տէրերը» անխնայ շահագործում են բանւորներին և կառավարութիւնն էլ ոչ միայն չի պաշտպանում նրանց, այլ ընդհակառակը՝ ամեն կերպ օգնում է «տէրերին»՝ կողոպտել և ճնշել բանւորներին՝ Նոր օրէնքները պէտք է իրենց պաշտպանութեան տակ առնեն չունենոր աշխատւորներին և ահա թէ ի՛նչ եղանակով պիտի արտայայտւի այդ պաշտպանութիւնը:

Պրօլետարի աշխատանքը նրա ուժից վեր է: Այդ աշխատանքը վաղաժամ խորտակում է աշխատւորի հոգին և առողջութիւնը: Բանւորը աշխատանքին տալիս է օրական 12—15, երբեմն նաև 20 ժամ: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ շնորհիւ բանւորական այգբան մեծ աշխատանքի, պրօլետարի կեանքը մեծ մասամբ հասնում է ոչնչութեան: Նա չունի ոչ ուրախութիւն և ոչ իմաստ—մարդը դառնում է աշխատող մեքենայ, ապրում է բանելու համար և բանում է առանց մէջքը շտկելու և մէջքը չի շտկում նրա՝ համար՝ միայն, որ ապրի: Ստացւում է այդպիսով մի անտանելի, բանական արարածի համար՝ վիրաւորական, անել վիճակ:

Այդպէս չը պիտի լինի Օրական ու թ ժ ամ աշխատանքը—Ահա բանւորական օրի ամենամեծ ժամանակը: Եւ այդ իհարկէ միայն այնպիսի աշխատանքների համար, որոնք այնքան էլ չեն յոգնեցնում, և մաշում բանւորի առողջութիւնը: Բայց այնտեղ ուր հասակաւոր բանւորները—սկսած տարեկան հասակից—կարող են՝ առանց իրենց առողջութեանը առանձնապէս վնասելու՝ աշխատել օրէնք ու թ ժ ամ—այնտեղ այդ վեր է արդէն դեռահասաների ուժից: Ահա թէ ինչու պէտք է հարկադրել, որ պատանի բանւորները՝ 16—18 տարեկան են, աշխատին օրէնք 6 ժամից ոչ աւելի: Իսկ ինչ վերաբերում է այնպիսիներին, որոնց 16 տարին էլ չի լրացել, ապա նրանց տեղը գործարանը չէ այլ՝ դպրոցը: Նրանց հարկաւոր է ամրապնդել իրենց առողջութիւնը և ձեռք բերել օգտակար գիտելիքներ և ոչ թէ մատող տարիներին սկսած իրենց յոգնեցնել ծանր աշխատանքով:

Օրական ու թ ժ ամայ աշխատանքից դժգոհ տէր—կապիտալիստները կարող են խօսքը մէկ անել իրենց մէջ և համապատասխան կերպով պակասեցնել աշխատավարձը. «կուզէք, կասեն, աշխատեցէք քիչ վարձադրութեամբ, չէք ուզում»—բարի՛ եկաք, մենք փակում ենք գործարանները»:

Այո՛, կարող են... Մի անգամ չէ, որ այդ պատահել է, և կը պատահի դարձեալ. յիշեցէք հէնց միայն վերջի ժամանակների «լակառտները», տէրերի այդ հոչակաւոր գաղտնի համաձայնութիւնները և գործադուհները...

Եւ ահա, տէրերի այդ տեսակ բռնադատութիւնից խուսափելու համար պէտք է, որ ու թ ժ ամ բանւորական օրւայ հետ միասին մտցնել մի այլ օրէնք—մի օրէնք, որով ոչ մի տէր իրաւունք չունի բանւորին որոշեալ չափից պակաս վարձ նշանակելու: Գա հէնց աշխատավարձի մի նի մ ու մ ի այն օրէնքն է, որը իբրև

պարտադիր և անյետաձգելի շեշտած է Գաշնակցութեան միւնիմում—ծրագրի մէջ:

Աաղուց արդէն գանազան երկրների բանւորները ուղում են ձեռք բերել այդ օրէնքը: Յաճախ նրանք արււն են թափել դրա համար: Այսպէս, դեռ 75 տարի առաջ, Փրանսիական բանւորները, տառապած, սովալուկ, դէնքը ձեռքն դուրս եկան փողոցները՝ պահանջելով որ կառավարութիւնը իրենց ապահովէ տէրերի կամայականութիւնից: Այն ժամանակ այդ մտայլ արիւնալի օրերին, Փրանսիական բանւորների ռազմական դրօշի վրայ գծւած էին այս խորիմաստ բառերը. «Ապրել աշխատանքի մէջ, կամ մեռնիլ կուռում»: Եւ նրանք մեռան, ու այնպէս էլ ձեռք չը բերին աշխատավարձի միւնիմումի օրէնքը: Ժամ է սակայն վերջ դնելու տէրերի բացարձակ իշխանութեանը, որ գործ են դնում բանւորների գլխին: Ժամ է պարտաւորեցնել գործարանատէրերին՝ որ աշխատավարձը չի ջնջնեն օրէնքով հաստատւած միւնիմումից: Գա իրագործելի է: Աւտորալիայում, մի քանի տեղեր այդ օրէնքը արդէն գոյութիւն ունի: Այդ ձեռք են բերել նաև Շվեյցարիայում՝ Ցիւրիխ կանտոնի բանւորները: Այդ միւնիմում իրաւունքը պէտք է ձեռք բերեն նաև բոլոր երկրների բանւորները:

Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ տարբեր արդիւնաբերութեան մէջ, տարբեր էլ պիտի լինի և աշխատավարձի մի նի մ ու մ ի համաձայն աշխատանքի բարդութեան և դժուարութեան: Սակայն դա դեռ բոլորը չէ:

Ի՛նչ է նշանակում «նւազագոյն աշխատավարձ»: Նւազագոյն ի՛նչ մտքով:

Նւազագոյն այն մտքով, որ այդ վարձով ամեն մի բանւոր կարող լինի տանելի կերպով ապրել, ունենալ կեանքի բոլոր անհրաժեշտ պիտոյքները—բնակարան, սընունդ, հագուստ և այլն: Սակայն յայտնի է, որ մարդուն անհրաժեշտ պիտոյքների փինը երբեմն բարձրանում է, երբեմն իջնում՝ կախւած լինելով տնտեսական կեանքից ընդհանրապէս և շուկայի պայմաններից մասնաւորապէս: Գրա համաձայն, այսինքն, համաձայն ա ն հ ր ա ժ ե շ տ պ ի տ ո յ ք ն եր ի փ ն եր ի ն՝ պ է տ ք է ն ա և բ ար ձ ր ա ն ա յ կ ա մ ի ջ ն ի՝ օր է ն ք ո վ հ ս ս տ ա տ ւ ա ծ ա շ խ ա տ ա վ ար ձ ի մ ի ն ի մ ու մ ը ...

*

Արդիւնաբերութեան զարգացումը դուրս բերեց բանւորական շուկան կանանց մի ամբողջ բանակ—պրօլետար ընտանիքներից: Տէրերը ուրախացան աշխատող ձեռքերի այդ նոր հոսանքից: Նրանք սկսեցին կանանց աշխատանքը փնել աւելի էժան, քան առաջ գնում էին տղամարդկանց աշխատանքը: Իսկ այդ հանգամանքը իր հետ բերեց աշխատավարձի պակասացում նաև տղամարդկանց համար: Զէ որ բանւորական ուժը նոյն է ինչ որ շուկայի ապրանք.—ինչքան շատ լինի այդ ապրանքը, այնքան էլ էժան կը լինի նրա գինը, ողբան աւելի են աշխատանք որոնող «ազատ ձեռքերը», այնքան էլ պակաս է նրանց վարձը: Զարմանալի չէ ուրեմն որ իրենց կաշւի վրայ փորձելով այդ կանոնի ճշգրտութիւնը, բանւորները իսկոյն բողոքեցին՝ արհեստանոցներում կանանց ընդունելու դէմ: Բայց այդ բողոքից բան դուրս չեկաւ և չէր էլ կարող դուրս գալ: Կանայք գալիս լցւում են գործարան-

ներն ու արհեստանոցները և չես կարող նրանց այնտեղից հեռացնել: Ուրեմն այդ վտանգից պէտք է դուրս գալ մի ուրիշ կերպ:

Առաջին գործը պիտի լինի՝ իրականացնել ութ ժամ բանւորական օրւայ և աշխատավարձի մինիմումի օրէնքները, ի հարկէ տարածելով այդ օրէնքները նաև կանանց աշխատանքի վրայ: Բայց այդ դեռ քիչ է: Հարկաւոր է օրէնսդրական ճոնապարհով սահմանել նաև մի շատ կարևոր կանոն, որի համաձայն տէրերը պարտաւոր լինեն կանանց էլ նոյնքան վճարելու որքան որ միևնոյն գործի համար վճարում են տղամարդոց: Միայն այդ պայմաններում՝ կնոջ աշխատանքը կը ծառայէ բանւոր ընտանիքի օգտին:

Օրէնքը պարտաւոր է դէպի աշխատաւորները հոգատարութիւն ցոյց տալ նաև մի ուրիշ կողմից: Քաջ յայտնի է, որ կինը տղամարդուց ընդհանրապէս աւելի թոյլ է: Գործարանական աշխատանքը արագ մաշում է կնոջ առողջութիւնը—աւելի ևս՝ երբ նա աշխատում է այն ժամանակ երբ բոլորովին չը պիտի աշխատի, օրինակ՝ յղիութեան վերջին և ծննդաբերութեան առաջին շաբաթներում: Ահա թէ ինչու պէտք է կանանց յանձնել այնպիսի աշխատանք, որ համապատասխան լինի նրանց ֆիզիքական կազմածքին, և ահա թէ ինչու՝ պէտք է տէրերին պարտաւորեցնել, որ նրանք կանանց ազատեն աշխատելուց՝ ի հարկէ ուժեղը պահպանելով՝—ծննդաբերութիւնից առաջ և յետոյ մի քանի շաբաթ...

Յաճախ գործարանի տէրերը իրենց ծախսերը կրճատելու նպատակով՝ օտար երկրներից են բանւորներ բերել տալիս: Գիմելով օտար երկրացի բանւորի օգնութեան՝ նրանք եռակի անարդարութիւն են գործում.—նախ, որ անգործ են թողնում իրենց երկրի բանւորների մի մասը, երկրորդ՝ պակասեցնում են այն բանւորների աշխատավարձը, որոնց ձեռքից գործը դեռ չեն խլել—պակասեցնում են, որովհետև տեղացի բանւորները բոլորովին անգործ մնալու ահից՝ կամայ-ակամայ համաձայնում են պակաս վարձատրութեան. երրորդ, սոսկալի կերպով շահագործում են եկւոր բանւորներին՝ օգտւելով նրանցից, որ վերջինները ինչպէս օտար երկրացի՝ ոչ տեղական լեզուն գիտեն և ոչ էլ աշխատանքի վարձագինը, ուստի և համաձայնում են աշխատել օրէնք այնքան ժամ, որքան պահանջում են տէրերը և ստանալ այն վարձը, որ նշանակում են դարձեալ տէրերը:

Այս բոլորն իմանալով՝ դժուար չէ եզրակացնել թէ ինչու այս կամ այն երկրի բանւորները անբարեցակամ՝ և երբեմն էլ նոյնիսկ թշնամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս նորեկ ընկերներին, երբ նրանք գալիս են գործ որոնելու: Այդ գոտութիւնը, և աւելի՛ ևս թշնամութիւնը թէ՛ անարդար է և թէ՛ ըստ էութեան անխելացի: Բոլոր երկրների բանւորները—իրենց կարիքի և դժբախտութեան մէջ՝ ընկերներ են նրանց բոլորի ընդհանուր թշնամի միևնոյն է—դա կապիտալիստներն են և նրանց պաշտպանները: Բոլոր բանւորների ընդհանուր վերջնական նպատակը միևնոյն է—նաև իր ընկերները այն հիմքերը, որոնց վրայ հաստատուած է ներկայ կապիտալիստական պետութիւնը՝ նրանք բոլորն էլ ունին իրենց հերթական մի շաբաթն ընդհանուր ամենամերձաւոր խնդիրը—նրանք: Այդ ամենամերձաւոր խնդիրների շարքում ի

միջի այլոց, կայ նաև այն պահանջը, որ օրէնքը տէրերին պարտաւորեցնի օտար երկրացի բանւորներին վարձատրել այնքան, որքան ստանում են տեղացի բանւորները: Օրէնքը—արդար և խելացի օրէնքը—պարտաւոր է պաշտպանել նաև այն բանւորներին, որոնք կարիքից ըստիպւած՝ ընկել են օտար երկրներ: Այս կերպ միայն կարելի է ապահովել տեղացի բանւորներին այն անարդարութիւններից, որ գործում են տէրերը՝ իրենց գործարանն ընդունելով օտարերկրացիներին...

*

Հարստութիւն դիզելու ապահովութիւն և դէպի բանւորները ունեցած յանցաւոր անխելութիւն—ահա՛ որոնք են համարեա բոլոր տէրերի բնորոշ գծերը: Այդ երեւում է ամեն մի քայլափոխում: Մրդեօք շատ կը գըտնէք մեզանում այնպիսի գործարաններ, ուր աշխատող մարդկանց համար բաւական օդ և լոյս լինէր: Մի՞թէ շատ են մեր երկրում այն արդիւնահանքերը, ուր բանւորների համար քիչ-շատ տանելի բնակարաններ լինեն: Սովորաբար, գործարանների բանւորական օթեաններն ու կացարանները կարծես դիտմամբ այնպէս են լինում շինած, որ մարդիկ նրանց մէջ խեղդւեն փոռուց, գարշահոտութիւնից և խեղդուկ ծանր օդից: Եւ բանւորների բնակարանները—մենք տեսել ենք այդպիսիները Բագաւում—յաճախ յիշեցնում են խոնավ ու ցեխոտ խոզաբներ, ուր մարդիկ միմեանց վրայ թափուած խեղդում են... Մի՞թէ կարելի է այդ պայմաններում առողջութիւն պահպանել: Եւ մի՞թէ զարմանալի է, որ բանւորների շարքերը լի են նաղ ու ժառանգաւ, հիւժուած մարդկանցով—մարդիկ՝ հիւանդ թոքերով, մարդիկ՝ որ տառապում են յոգացաւից, ծիրախոսից, սրտի հիւանդութիւններից և այլն: Իսկ եթէ դրան աւելացնենք և այն, որ շատ գործարաններում ու արհեստանոցներում կամ բոլորովին չը կայ ֆելդշեր կամ բժիշկ և կամ բժշկական օգնութիւնը լինում է անկանոն կերպով՝ ապա մեր առաջ հանդէս է գալիս դարձեալ մի այլ կարևոր խնդիր, որի վճիռը պատկանում է բանւորական նոր օրէնսդրութեան: Դա բանւորների առողջապահութեան հարցն է:

Մենք թւեցինք մի շաբաթ օրէնսդրական միջոցներ, որ հասարակութիւնը պէտք է ձեռնարկէ բանւորների վիճակը բարելաւելու համար: Այդ միջոցները կարող են ձևակերպուել հետևեալ կերպով.

- ա) Բանւորական օրը պիտի տևէ 8 ժամից ոչ աւելի:
- բ) Գարնացական հասակի դեռահասները (մինչև 16 տարեկան) չը պիտի ընդունեն գործարանների և արհեստանոցների մէջ աշխատելու համար:
- գ) Գեռահասների բանւորական օրը (16-ից 18 տարեկան) պիտի տևէ 6 ժամից ոչ աւելի:
- դ) Տէրերը իրաւունք չը պիտի ունենան բանւորներին վճարել օրէնքով սահմանած գնից պակաս:
- ե) Կանայք տղամարդկանց հաւասար պայմանների մէջ պիտի ստանան միևնոյն վարձը, ինչ ստանում են տղամարդիկ:
- զ) Կանայք պիտի ազատւին աշխատանքից մի քանի շաբաթ ծննդաբերութիւնից առաջ և յետոյ, չը փոխելով նրանց ուժեղը:
- է) Օտարերկրացի բանւորները պիտի վայելեն նոյն

օրէնքների պաշտպանութիւնը, որոնք սահմանաւ են տեղացի բանւորների համար:

Ը) Օրէնքով պիտի սահմանել խիստ հսկողութիւն առ ողջապահութեան և սանիտարական պայմանների վրայ՝ գործարաններում և արհեստանոցներում:

Քաղաքային պրօլետարիատի շահերի տեսակէտից, ուրիշ ոչ-պակաս կարևոր ընթրումների մասին կը խօսենք հետևեալ անգամ:

Վ. ԱՐԱՐԱՏՍՅԱԿԻ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

ԲՈՂՈՔԻ ՁԱՅՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱՎԱՆՈՒՄ

Վասպուրականի մեր կենդրոնական կոմիտէն նրա արարել է թիւրքերէն եւ հայերէն լեզուով մի թուղթիկ, որն առաջ եմք բերում մի քանի կրճատումներով:

Թո՛ղ մի անգամ էլ աւելորդ անգամ հաստատուի այն ճշմարտութիւնը, թէ բանակալութիւնը՝ որքան էլ դաժան լինի և հրեշաւոր, որքան էլ սխտեմատիկ լինի և դիւային, որքան էլ ոճիրների շարքեր, արեան ու արցունքի լճեր գոյացնէ, այնուամենայնիւ չի կարող կասեցնել այն ազատաբար շարժումը, որ բղխում է ժողովուրդների հոգուց, նրա կենսաքի կարիքից և առաջ մղում տարբային ուժով:

Մեզ ձօռ շատ են եկել առաջադրական մեծութեան հասած արիւնարբու հրեշներ՝ իրենց ցինիկ հայրական խնամքը մեր վրայ տարածելու: Մենք շատ ենք տեսել բանակալութեան մռայլ որջերի մէջ իրենց արհեստը կատարելագործած արիւնախում գահիճներ: Բայց մենք դեռ կանգուն ենք անասան:

Վեց ամիս է, ինչ մի նոր հրեշի ոսկրացած ձեռքն է բարձրացել Վասպուրականի ամբողջ ժողովրդի վրայ: Վեց ամիս է ինչ Ջիւա-բէյի տան մենաւորը՝ անառակութեան և ցոփութեան մէջ յղկացած, իր շնական երևակայութեան մէջ պատրաստում է նոր հարւածներ մէկը միւսից ստկալի ու գազանային:

Բայց միշտ էլ ունայն...

Եւ ամեն մի դատարկ փորձից յետոյ աւելի է կատաղում նա. խելագար գլուխը թափահարում է, ոտները գետնին է զարնում, գոռում ու գոչում դատարկ սենեակներ չափելով. պաշտօնեաներ պատժում, պաշտօնանկ անում, աքսորում, նորեր նշանակում...

Գարձեալ ունայն... Առ այդ բոլոր փորձերից ամենամեծ փնասողը ինքը Ալի-բէկը եղաւ ու իր կառավարութիւնը Օրինակներ՝

1) Ամբողջ քաղաքը գիշերները ժամ կէսից յետոյ զինւորական դրութեան պաշարման վիճակի մէջ դրաւ: Արդիւնքը—զինւորականութիւնը գրգռեց իր դէմ և մի քանի խղճուկ՝ լապտերներով շրջող մարդիկ ձերբակալեց:

2) Ամենաչնչին պատրւակներով անմեղ մարդիկ բանտերը լցրեց և ապօրինի կերպով երկար պահելէ յետոյ, ոմանց թող տաւ իսկ շատերին դեռ պահում է: Արդիւնքը—մինչև այդ ժամանակ բոլորովին անտարբեր մարդիկ տիրող կառավարութեան դէմ դուրս եկան զայրոյթի և վրէժի զգացումով լեցւած:

3) Պաշտօնապէս ժողովուրդը կողպտեց ու թաւանեց բախիէի անւան տակ: Արդիւնքը—կառավարութեան գանձը քանի գնում աւելի ու աւելի դադարկում է. նիւթականը քայքայւում է: Փաստ—մէկն էլ բաւական է, փողոցից անցնող խեղճ զինւորների հագուստներին նայեցէ:

4) Պանտի մ'ալայներ պիտի կազմէին. ուղիղներ պիտի ժողվէին. հրամանը ստիպողական էր, ձեռնարկեցին բայց գլուխ չէկաւ: Գրամ շատ կար երեւի !! Արդիւնքը—ժո-

ժողովին աւելի զլւեցրեց, թէ թիւրք, թէ քիւրդ և թէ հայ էլ աւելի յեղափոխականացրեց:

5) Քիւրդերի հետ ուզեց նոյն խտութեամբ վարել ինչպէս հայերի: Արդիւնքը.—Միւշիքի հետ ընդհարւեցաւ, ազգաբարձութիւն ու յանդիմանութիւն ստացաւ... Իսկ քիւրդ ազաներից միմիայն արհամարանք...

6) Հայ յեղափոխականներին հետապնդեց, ահագին զորք և լծնիմանութ շարժման մէջ դնելով: Արդիւնքը.—Ալթամարի և Վարազի խայտառակութիւնները...

Գաղտնի մեքենայութիւններով ուզեց թիւրք բարձր հայերի դէմ դրդուել, ընդհարումներ առաջացնել երկու հարևան ժողովուրդների միջև: Արդիւնքը.—շատ էր ուշացել... փորձը հակառակ արդիւնքներ տաւ, մեր դրացի թիւրք ժողովուրդն էլ էր սկսել դիտակցել, նա էլ վերջապէս զոյց, որ ապիկար, բախտախնդիր ու սինլքոր պաշտօնեաների շնորհիւն է ինքը աղքատութեան ճիրաններում տեսնապում. իսկ պետութիւնը տակաւ առ տակաւ դեպի անկում է դիմում: Եւ փոխանակ ընդհարումների՝ եղբայրական ձեւեր մերձեցին իրար...

7) Լրտեսութեան նոր մէթոտներ հնարեց՝ բարձր դիրքի տէր մարդիկ պաշտօնի կանչեց, գաղտնի հրահանգներով յեղափոխականների հետ յարաբերութեան մէջ դրաւ՝ իբրև նրանց բարեկամ: Կարնից Վան դրկւած նամակներ ու սուրհանդակներ բռնեց, մարդիկ ձերբակալեց, 3 և կէս տարի հիւրէմ տաւ: Արդիւնքը.—առաջին անգամ Վանի բանտը թիւրք բաղաբական յանցաւոր ունեցաւ...

Եւ ուրիշ էլի շատ բաներ արաւ, բայց ոչինչ չը ստացաւ, և աւելի նպատեց դժգոհութեան ուժեղանալուն, աւելի ու աւելի լայն հոսանքներով առաջ ընթանալուն և դուրսէ ցատումի փոխելուն...

Մենք գոհ ենք... Իսկ դո՞ւք...

Եւ ողևորւած ապագայի աւելի ու աւելի յաղթանակով գոչում ենք՝

Հալածւածներ և ճնշւածներ բոլոր ազգերի միացէ՛ք: Բռնապետութիւնը ինքն է փորում իր հիմքերը... Թո՛ղ կորչէ՛ այդ բռնապետութիւնը:

Կեցցէ Օսմանեան բոլոր ժողովուրդների ու ազգերի սերտ միութիւնը:

Կեցցէ՛ սահմանադիր ժողովը:

Դ Ի Ա Ր Բ Ե Գ Ի Ր Ի Թ Ր Զ Ա Ն Ը

ՏԻԳՐԱՆԱԿՆՐՏ, յունիս 20

Գաղթականութիւնը օրէօր կը ծաւալի այս կողմի հայերուն մէջ, ապրուստի դժարութեան և կենսաքի անապահովութեան պատճառով. կառավարութիւնը տեսնելով գաղթականութեան այս յուսահատ տենչը հայուն մէջ, անցագիրը 10—30 լիրայի կը ծախէ, հայերը ունեցած չունեցածնին կը ծախեն անիծեալ թուղթի կտորը ձեռք ձգելու համար: Բայց ատով չի վերջանար. ճանապարհին թիւրք պաշտօնեաները չեն թողուր որ հայերը խաղաղ շարունակեն մինչև որ յետին ստակը չը կողոպտեն: Կարողը կը գաղթէ, անկարողը հոգին սեղմած կսպասէ:

Տուրքերը աւելի ու աւելի կը ծանրանան հայ ժողովրդի վրին, ժողովուրդը սարսափելիօրէն կաղքատնայ:

Անցածները քաղաքիս հարուստ հայերէն բանի մը տուն կրօնափոխ եղան, ազգին վրայ բարբառած պագի է ներու պատճառով իւրաքանչիւրը մէկ-երկու հարիւր ղուրուշ աւելի չը վճարելու համար:

Կլսւի թէ քաղաքիս թիւրք երևելի աղաները խնդր-

րագիրը տւած են Գրան, որպէսզի Պաղտաստի գիծը
ասկէ անցնի կամ ճիւղ մը կցուի:

Մարտ 1-ին սուլթանի ֆէրմանը կարգացեցաւ ի
ներկայութեան վայրին և խառն հասարակութեան:
Այդ ֆէրմանը կը ծանուցանէր զինւորական ծառայու-
թեան 9-էն 7 տարիի, իսկ Մէքքէ գացողներունը, որ
7 է, 5-ի իջնալը: Ֆէրմանը կը ծանուցանէր նաև թէ
քէթիմներու պագիէները ա ֆ եղած են: Այս բանը
թէև երկու տարի առաջ ծանուցուած էր բայց կառա-
վարութիւնը դարձեալ թքածը կլլեց և հաւաքեց:

Սուլթանի իրազէով մարդահամարը նորէն պիտի
նորոգուի՝ անխտիր, բոլոր բրիտանները խըրիստ-
թիան պիտի նշանակուին իրենց անցագրիներու
մէջ միլլէթ պիտի չըլլայ: Ամէն պարագայի մէջ
հայուն կեանքն է որ վտանգի մէջ է, թէ հոս թէ
գեղորանքը:

Գատաւոր և դատախազ ոչ թէ արդարութեան, այլ
կաշառակերութեան սանձարձակ օրէնքը կը գործադրեն:
Շատ շարագործներ, վաշխառուներ, աւաղակներ կա-
շառքով կազատուին, պատուհաս դառնալով ժողովրդին:

Քանի մը շաբաթ առաջ երկու թիւրք սրիկաներ
հայ աղջիկայ մը ոսկեղէն մանեակը բռնի խլեցին, ու-
րիշ զազա բիւրդ մը քաղաքին մէջտեղը մշցի երի-
տասարդի մը գօտին մէջքէն գողցաւ, խընզըր կեա-
վուր բսելով, ոչ մէկ պաշտպանութիւն դէպի հայերը:

Այստեղ եկան վերջերս 150 տուն աղքատ և քաղ-
ցած մշցիներ, որոնք տունտեղ զուլումին ու պարտա-
տէրերուն թողլով, յալով դուրս եկած են հայրենիքէն:
Կառավարութիւնը անոնց տեղ չէրքէզներ կը տեղաւո-
րէ. մխիթարական ոչինչ:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Չ Օ Ն Ե Ն

30 Յուլիս

Տ ու Ր ք ե Ր.—Արդէն յայտնի է թէ մարտ ամսոյ մէջ
կառավարութիւնը բաշխեց նորահաստատ «վերկիի շախտի» և
«հայվանաթը էհլիէի» տուրքը, ինչպէս և քրիստոնէից զին-
ւորական տուրքի «քէթիմները»: Աերկիի շախտին և անա-
տուններու տուրքին բաշխելը կը պարտինք կարնոյ թիւրք
և Տէպրէի առնաւուտ տարբերուն կողմէ, այս մասին յա-
րուցուած շարժումներուն. սակայն քանի որ դանձը բաց ու-
նէր, հարկ էր մի կերպ գոցել զայն, ասոր համար կառա-
վարութիւնը նոր խորամանկութեան մը դիմեց, առանց նոր
տուրք մը հաստատած ըլլալը նկատելու, արդէն շատ տա-
րինքէ իվեր դանձուած թէմէթթուի (վաստակի) տուրքին
քանակը անհամեմատ աւելցուց, սակայն թէև լրագիրները
հրատարակեցին թէմէթթուի նոր օրէնքը, բայց դեռ գոր-
ծարարութեան չէ դրւած: Երևի ժողովրդին տրամադրու-
թիւնը կը քննեն:

Պ ի թ լ ի զ ի դ է պ ք ը.—Քանի մը շաբաթ առաջ Պօլ-
սէն եկած յանկարծական հրամանի մը վրայ Պիթլիզ մեկ-
նեցաւ տեղիս նորընտիր կուսակալ Թահիր փաշան (վանի
նախկին կուսակալը), իրեն հետ առնելով մէարիֆի միւտի-
բը, միւտտայի ումում մուսվիինին և իրեն հետևորդ պաշ-
տօնեայ խալիտ պէյը: Այս մասին հոս խօսուածը հետևեալն
է: Պիթլիսի նահանգէն բազմութիւն հայ ընտանիքներ, այլևս
չէ դիմանալով հայաջինջ հալածանքին, կը պատրաստին
զարաւոր կլթան կողմ ձեռքէն կելլէ, անմիջապէս գործի
կսկսի և կուսակալը կը պաշարէ իր բնակարանի մէջ, պահան-
ջելով որ չը թողու հայոց գաղթել: Ուրիշ մանրամասնու-

թիւններ դեռ չը խօսուի: Թահիր փաշան Երզնկա հանդի-
պելով անցաւ Պիթլիզ և հիմտ կը լսենք թէ շատ մը
զօրք Երզնկայէն և Էրզրումէն կ'երթան հոն:

Պիթլիզի թիւրք և քիւրդ տարրը շատ լաւ համուզած
է թէ հային գաղթելովը՝ ոչ միայն իր դատաւոր ստրուկը
կը հեռանայ, այլև պարպուած դիւրբը լեցուել են Ռու-
սաստանէն գալիք այն տեսակ իսլամ ցեղերով, որոնցմէն
ինքը պիտի վախնայ և շատ փափուկ կացութիւն մը պիտի
ստեղծուի իրեն համար: Իսկ նորագոյն տեղեկութիւնները
այսպէս կը նկարագրեն դէպքը: Կուսակալը նշանաւոր սրի-
կայ մըն է եղեր, ամենէն գեղանի կիները, թիւրք թէ հայ
կաշխատի ձեռք ձգել և ընդհանրապէս կը յաջողի: այդ
բանին մէջ շիւրքերակատար մըն է եղեր նախկին առաջնորդ
Երզնիկ վարդապետ Գալիքաքճեան: Աերջերս խիստ աղքեցիկ
ղէյիսի մը հարաւ ձեռք կանչեն, շէյիւր գէշ խօսքեր կուղ-
ղէ վայրի հասցէին, որ, իմանալով, շէյիւր կանչել կուտայ
դէ երբ վէճը կը տաքանայ, վայրի կատարած ատրճանակը կը
պարպէ շէյիսին վրայ որ կը վրէպի. շէյիսի մարդիկը կը պա-
տասխանեն և վալին կը վիրաւորեն քանի մը տեղէ, ուրիշ-
ներ կը վիրաւորեն և կապանուին:

Բ ա ն ո թ Ր կ ա ն շ ա Ր ժ ո լ մ ը Տ Ր ա պ ի զ օ ն ի
մ է ջ.—Գրացոյիս աղքեցութիւնը վերջերս երեցաւ հոս
ալ: Զատիի օրերը կահագործ Սիմէոնի բանւորները, անշը-
շուկ գործադուլ մը սարքելով յաջողեցան օրական 11 ժամ-
ւայ փոխարէն 10 ժամ աշխատելու իրաւունք ձեռք բե-
րել: Ասկէ երկու շաբաթ առաջ ալ յոյն և հայ դերձակ-
ները կը պատրաստուէին գործադուլի, սակայն սասիկանու-
թիւնը լրածին պէս մէկիկ-մէկիկ դանոնք կանչեց և սպառ-
նալիքով ետ կեցուց իրենց գաղափարէն:

Կ ա խ ա ղ ա ն.—Նախորդ մէկ նամակով գրած էինք միւ-
լաղիմ Նաճի էֆէնտին մզկիթէն ելած ատեն սպաննեց տեղիս
գօմանտան Ֆերիզ Համաի փաշան և զինւորական ատենը
մահուան դատապարտած էր զայն: Յունիսի 28-ին հինգ-
շաբթի գիշերը ժամը 6-ին անկողինէն հանելով նաճի
էֆ. կը տանին մէյուսնը, զօրանոցին առջև, և կա-
խողան կը բարձրացնեն, յանդուգն և անձնէր չէր-
քէզ սպան: Կը հարցնեն թէ ըսելիք մը ունի՞ր.—Բան
մը չունիմ, կ'ըսէ, այլ միայն աղօթք մը ժողովրդին
բարօրութեան համար: Գիակը մինչև հետևեալ առաւօտ ժա-
մը 1-ը կը պահեն կախած, անշուշտ ժողովուրդը սարսա-
փեցնելու համար, ժամը 1-ին կը տանին փոս մը կը ձգեն
դիակը: Քիչ շատ հասկցող թուրք տարրը շատ զբաժուած է
այս խժոժութեան դէմ, իսկ ոչխարանման ամբողջ ժողո-
վրդի նահատակին հանդէպ չունեցաւ պատշաճ զգացումը:
Գիակը հանդարտ կերպարանք մը ունէր, պպացոյց համակրե-
լի սպային հոգեկան վիճակին:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս

Գ Ա Ն Չ Ա Կ Ի Պ Օ Գ Ր Օ Ս Ը

(Շրջաբերակամ)

Ընկերներ և քաղաքացիներ,
գանձակուժ պօգրօմ է: Ցարական քաղաքականու-
թեան առաջին և վերջին խօսքը, ինչպէս անցեալում,
այնպէս և ներկայում—պօգրօմ է և պրօվօ-
կացիա: Քանի դեռ թուրք մասսաները տգէտ էին
և պրօվօկացիայի ենթակայ՝ կառավարութիւնը պօգ-
րօմներ էր սարքում նրանց միջոցով: Իսկ այժմ թուրք
աշխատաւոր մասսաները հասունացել են և կարող են
զանազանել իրենց իսկական բարեկամներին ու թշնա-
միներին, նրանք հասկացել են, որ իրենց երջանկու-
թեան գրաւականը գտնուում է հարևան ժողովուրդ-
ների աշխատաւոր տարրերի—հայերի, ռուսների, վրա-

ցինների — դաշնակցութեան ու եղբայրութեան մէջ: Թուրք-հայկական պագրոմները անհնարին են դարձել—այժմ սարքում են կողակային պագրոմներ: Օգոստոսի 15-ին կողակները, հետամուտ լինելով այն տերրորիստներին, որոնք «Դաշնակցութեան» գանձակի կօմիտէի որոշումով սպանել էին մասնիչ Գուրին, մուսթերում դրին ձեռքակալել բոլորովին անմեղ մարդկանց՝ քաղաքի բոլորովին այլ ծայրերում, որպէսզի դրանով հանն վրէժը կառավարութեան, որ կորցրեց իր մի նոր լաւ լրտեսին: Ազատ քաղաքացիները ամենակէն չը կամենալով իրենց ենթարկել դաշտային արագածի դատաստանին, որ կախարան է բարձրացնում թէ՛ մեղաւորին և թէ՛ անմեղին, հրացանաձգութեամբ պաշտպանւելով անհետացան, և այդ միջոցին մի կողակ սպանւեց և մէկն էլ ծանր վիրաւորւեց:

Օգոստոս 17-ին սպանւած կողակին թաղեցին՝ նախամտածւած շքեղ սգահանդէսով: Բազմաթիւ պսակների թուում առանձնապէս աչքի էր ընկնում մի մեծ պսակ, որի վրայ գրած էին այս բնորոշ բառերը. «Ընկաւ թագաւորի և հայրենիքի դաւաճան հայերի ձեռքից»: Ամեն ինչ սկզբից պատրաստւած է եղել: Հայերի թաղով անցնելիս՝ կողակ օֆիցերի տւած նշանի համաձայն՝ յուղարկւորութեան հանդէսից յետ մնացած մօտ 20 կողակների խմբից լսեց երկու պրօֆօկատօրական տրաքօց—հրացանով դէպի վեր, և ատրձանակով՝ դէպի վար: Այս փաստը իրենց աչքով տեսնող քաղաքացիներին կարելի է տասնեակներով հաշուել:

Յուղարկւորութեան ուղեկցող հետևակ զօրքի երաժշտական խումբը և հասարակութիւնը փախան. միայն կողակները, որ սկզբից ամեն բան գիտէին, տեղից չը շարժեցին: Սկսեցին համազարկեր դէպի անպաշտպան քաղաքացիների տները: Երկու մարդ սպանւեց և շատերը վիրաւորւեցին: Բայց այդ բաւական չէր:

Կառավարութիւնը խորհեց առաջ բերել նաև հայթիքական պագրոմ: Ամսի 18-ին, երեկոյան կողակ օֆիցերը հայերի թաղում, առանց որևէ առիթի, հրացան արձակել տւեց մի թուրք կառապանի վրայ, որպէսզի դրանով բռնկի թուրքերի զայրոյթը,—բայց այդ բանը նրան չաջողւեց: Թուրքը ազատւեց, փախաւ և յայտնեց այդ մասին հայ ու թուրք ազգաբնակչութեան: Միջոցներ ձեռք առնւեցին և պրօֆօկացիան չաջողւեց:

Նոյն օրը երեկոյան կողակները մորթոտեցին թուրքերի 20 ոչխարները, և լուր տարածեցին, որ այդ հայերն են արեւ: Մանէօվը դարձեալ չաջողւեց: Թուրք քաղաքացիները ըստ արժանւոյն պատասխանեցին նաև այդ պրօֆօկացիային, ամենաբարեցակամօրէն իրենց տներն ընդունելով ու պահպանելով փախած հայերին: Ազատութեան գործը նրանց մէջ այժմ ունի վստահելի բարեկամներ:

Օգոստոսի 20-ին կողակները նորից պրօֆօկացիա սարքեցին: Հայերի թաղով անցնելիս՝ հէնց իրենք 2—3 անգամ գնդակ արձակեցին, սպանեցին մի ձի և այդ բանը գցեցին հայերի վրայ: Յարձակեցին անպաշտպան քաղաքացիների վրայ, շատերին վիրաւորեցին, սպանեցին 16 հոգի և կողոպտեցին տներն ու խանութները: Հայերը փախան թուրքական թաղը, ինչ-

պէս անվտանգ մի տեղ: Ամբողջ փողոցը մաքրւած է բնակիչներէ: 76 տուն բռնւած են զօրքով, և կողակները վայրագութիւններ են գործում:

Դժւար էր նկարագրել կողակների գազանութիւնը: Հատ փաստերից յիշատակենք մէկը—այն որ նրանք կտոր-կտոր արին ուսուցիչ Դանիէլեանցի կնոջը և երեխային: Եթէ հետևակ զօրքերը չը լինէին, որ խնդրեց բռնեցին փողոցները և արգելք հանդիսացան կողոպտման և սպանութիւններին՝ ամբողջ քաղաքը կոչնչանար:

Կառավարութիւնը՝ Թիֆլիզի փողոցային և հայատեաց մամուլի բերանով արդէն լուր տւեց Ռուսաստանին այդ դէպքի մասին պատկերացնելով ամեն ինչ իր համար շահաւէտ գոյներով:

Քաղաքը երկիւղի և լքման մէջ է: Սակայն այդ երկար չի տևի: Դա կառավարութեան վերջին փորձն է: Ազգաբնակչութեան բոլոր մասերը արդէն նրա դէմ են. նրան այժմ մնում է գործել կողակների ձեռքով: Բայց սրանց աչքերն էլ կը բացւին.—չարագործ կառավարութեան ձեռքին նրանք երկար ժամանակ կոյր գործիք չեն դառնայ. կը գայ ժամը և միապետութիւնը կը կործանւի համայն Ռուսաստանի բոլոր աշխատաւոր ժողովուրդների միահամուռ հարաւանների տակ:

Քանի դեռ կը թագաւորէ բռնակալութիւնն ու ինքնակալութիւնը—երկրում խաղաղութիւն չի լինի: Միայն ինքը՝ ժողովուրդը կարող է հաստատել խաղաղութիւն, հանգստութիւն և դէմօկրատիական ազատ կարգեր: Աշխատաւոր ժողովուրդի գործօն տարրերը կուրծքները դէմ տւած՝ կը կուեն իրենց իրաւունքները ոտնատակ տուողների դէմ և անպատիժ չեն թողնի այդ նոր պրօֆօկացիայի խնկական հեղինակներին: Թող պագրոմ սարքողները մտածեն, որ կայ ժողովուրդի նեմեղի դան, որ քնած չէ և չի մոռանայ իր սուրը բարձրացնելու ժողովուրդի թշնամիների դէմ:

Կորչի՛ պրօֆօկացիան, կորչի՛ ինքնակալութիւնը, կեցցե՛ ժողովուրդների եղբայրութիւնը, կեցցե՛ ֆեդերատիվ ռամկավար հանրապետութիւնը, կեցցե՛ սօցիալիզմը, կեցցե՛ն Ռուսաստանի յեղափոխ. գործօն ուժերը:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՂԿԱՍՅԱՆ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Գ Ա Ն Ձ Ա Կ Ի Կ Է Պ Ք Ը

Օգոստոս 22

Գանձակի մտերքում Ելէննդօրֆ կօլօնիայում իր տան առաջ սպանւում է գերմանացի Գուրը: Սպանողներին հետապնդում են կողակները: Սկսում է հրացանաձգութիւն երկու կողմերից, որի ժամանակ երկու կողակ վիրաւորում են. մէկի վէրքը ծանր լինելով՝ հէնց հետևեալ օրը վախճանւում է: Սպանողներն ազատ են:

Սակայն բանը դրանով չի վերջանում: Մեռած կողակի թաղման պրօցեսն է: Ահագին բազմութիւն՝ կողակների, հետևակների—օֆիցերների և ուսուցասարակութեան՝ ուղեկցում են դիակին:

Եւ յանկարծ կատարւում է սարքովի մի պրօֆօկացիա՝ սովորական Ռուսաստանում, սակայն չը տեսնւած մեղ մօտ:

Երբ յուզարկաւորութիւնը անցնում էր և հասել էր «Միջի մէյրանից» ներքև, Տէր-Ներսիսեանի տան առաջ «անյայտ» անդից լուռում է մի հրացանի ձայն, և դա բաւական էր, որ կողակները սկսեն համազարկ տալ դէպի անցնող հայերը, դէպի շրջակայ տներն ու պատուհանները:

Բաւական սպանուածներ և վիրաւորներ ֆաղաքը ահ ու դողի մէջ է: Շատերը ունեւոր հայերից— փախչում են:

«Պօգոթմի» տեղը— որտեղ դէպքն էր կատարւել— բուրբ աները և խանութները դատարկում են նոր զօրքեր բնակեցնելու համար:

Քաղաքը ենթարկւած է 6000 ռ. տուգանքի:

Պրովօկայիան խօսել է... այդ ակներև է: Կամուրջի յօտից (Թրքական Թաղից) վեր են բարձրանում մի խումբ կողակներ, որոնք լուրերին նայելով, փող էին տանում, որովհետև հրացանները պատրաստ բռնած էին: Տեսնողները պատմում են, որ դրանցից մեկի ձին մի քիչ ծուռում է. ուր միջոցին լուռում է հրացանի ձայնը (արձակուրդ իրենցից է)— ձին ընկնում է, նստած կողակը ևս... Սկսում է աշ ու ձայն հրացանաձգութիւն. Թուրքական Թաղից նոր-նոր խմբեր են գալիս կողակների, ոմանք հետևակ, և խառնակ բռնելով փողոցները սկսում են անցորդներին խփել սպանել, վիրաւորել: Փողոցների լայտերները վերցնում, նախքան Թափում են ու վառում: Նրանց յաջողում է կրակել 3 տուն Գալիցիներան փողոցում (Բօշի-քիւչա), բարեբախտաբար յաջողում է հրդեհը հանգցնել: Այսպէս նրանք շարունակում են իրենց դնացքը զայնպիսի համարեա բոլոր փողոցներով: Մինչև ժամը 11 և կէսը փողոցներում ամայութիւն էր տիրում, և սարսափելի լուռութեան մէջ լուռում էր միայն հրացանների, դռների ու լուսամուտների ծարձատիւնը: Ժամը 11 և կէսից կարելի էր դուրս գալ փողոց: Կողակների հետքն էլ չէր կար: Երբ-ում էին տեղ-տեղ միայն հետևակ զինւորներ: Զինւորները կամաւոր կերպով օգնում են հրդեհը հանգցնելուն:

Միևս կողմից գանաւել պրօվօկատորներ սկսում էին աղաղակել.— Հայերը սպանել են լաբինեան գնդի զանազակներ... Զինւորները ևս սկսում են գրգռւել սակայն շնորհիւ ինչ-ինչ հանգամանքների՝ նրանք դուրս գալով փողոց իրենց պահում են շատ կիրքեկտ և անցնող հայերից շատ շատերին նոյնիսկ պատասպարում են: Յեանազայ տեղեկութիւններից պարզւում է, որ «չ ոք չէ սպանւած, ոչ միայն դանձապահ աշխու և հասարակ կողակները... Այդ բոլորը սարքովի լուր էր:

Սրտառողիտ սպանւել են կանայք և տղամարդիկ: Նոր-Շէնի ճանապարհին կողակների համազարկից սպանւել են երկու եղբայրներ: Փորձեր են կատարւած մի քանի տեղեկութիւն հրդեհներ ձգելու, բայց անաջող: Փողոցներում— ահապէս երկարութեամբ պատուհաններ փշուր-փշուր եղած են:

Օգոստոս 22

Այսօր ժամը երեքին, գիշերը, հասոյ Գանձակի կայարանում հանդիպեցի լաբինեան գնդի երեք կողակի: Այն լուրը, որ իբր Թէ կողակներին արգելւած է գալ քաղաք, սխալ է միանգամայն. մինչև իսկ քաղաքի փողոցներում նրանք երևում են լպիրը դէմքով, ահ ու սարսափի մէջ ձգում քաղաքացիներին: Կայարանում պատահեցի գիմնադիտի 8-րդ դասարանի աշակերտ Սեանցին, որը առանց արտասուքների չէր կարողանում պատմել իր և իրենց հետ պատահած դէպքը:

Երբ համազարկերը սկսեցին, պատմում էր նա, մենք բուրբ փախանք մեր տանը բնակող գնդապետ Պ.-ի բնակարանը. նա այնտեղ չէր, բայց կինը մեզ ընդունեց: Շուտով Թափւեցին մեզ յօտ շրջակայ տներից և խանութներից մօտ 40 հոգի-կին երեխաներ. տարտիլուհին մեզ տարաւ մի առանձին սենեակ. մեր տունը պահպանում էին 3 կողակներ: Մենք սպասով էինք և մտածում էինք դրոսում մնացողների մասին: Յանկարձ երևաց Շէմախիեան գնդի սպայ կարաբինը ութը զինւորներով: Նրա երևալը մեզ եր-

կիւղի մէջ չէր դրեց, որովհետև նաև զինւորները չէին մասնակցում. երկրորդ սպայ կարաբինը մեզ յօտ պանսիօներ էր. բայց ինչպէս երևում է այդ օրը կարաբինը ուզում էր ցոյց տալ Թէ ինքն ով է՝ (պատմող Սեանցը սկսեց դողողալ և դունատուել. մտքերը շփոթեցին. բայց նա շարունակեց). կարաբինը Թողեց 4 զինւոր փողոցում, 4-ն իր հետ վերցրած եկաւ ներս: «Հա, այստեղ հայեր են եղել: ձեռքերդ վեր, շուտ»... մենք բուրբ ձեռքերս բարձրացրինք: Մեզ սկսեցին խուզարկել. ինչ խօսք որ ոչինչ չէր գտան և ոչ մէկիս մօտ: «Դէ, այժմ ձեզ պիտի կոտորեմ» բղաւեց՝ աչքերը արեւնով լցած: «Զինւորներ, լյութեք հրացանները»: Զինւորները կատարեցին. ինքը հանեց դրպանից բրաունինգը և լցրեց փամփուշաներով: «Զինւորներ, ուղղեցէք դէպի սրանց»... մենք բուրբով ին կորցրինք մեզ. երեխաները սկսեցին աղաղակել կանայք լալ: Մենք յիշեցնում էինք, որ մեր ծանօթն է եղել մենք շատ ենք հիւրասիրել նրան, բայց նա անդրդուելի էր և բրաունինգը ուղղած մեզ, բղաւում էր. «Ի՞նչ կոտորեմ, ինչպէս շնորհ: Այդ վայրկեանին չեմ յիշում ինչ կատարեցի, միայն յիշում եմ, որ մեզ քաղաքից քանակաւ տալով վեր կացրեց դեմանի և հրամայեց: «Թող երեխաները և կանայք դուրս գան այս սենեակից»: Իսկոյն դատարկեց մեր սենեակը, ուզում էր դուրս գալ և Պ.-ի կինը: Հայրս բռնեց նրա փեշերից, լալազին ձայնով կանչեց, «՞ր էս դնում, եթէ մեռնել է, դու էլ մեռիլ մեզ հետ»: Մինչ այդ դրութեան մէջ էինք՝ յանկարծ ներս մտաւ նոյն բնակարանը Շամախիսկի դնդի հրամանատարը, սկսեց հանգստացնել Թէ, մի վախէք, ոչինչ չէ կայ, ոչինչ չի լինի: Կարաբինը դուրս եկաւ: Մեզ-նից և ոչ մէկը չէր համարձակեց ասելու կարաբինի մասին որևէ խօսք:

Լոյսը արդէն բացւել էր: Ես ճանապարհ ընկայ քաղաք. ինձ հետ կառքի մէջ նստած էր մի նուէնցի վաճառական, որը եկել էր Գանձակ ինչ որ դատարանական դործով: Նա պատմեց այսպէս: Ամսի 20-ին առաւօտեան ես գնում էի Հալիքենդ (ամսուր նահանգական դատարանը տեղափոխում է Հալիքենդ), երբ քաղաքից դուրս եկայ ինձ պատահեց Էլէնեդօրֆի ճանապարհին մի կողակի օֆիցեր և մօտ 20-25 կողակ. կողակները դնում էին շատ անկանոն— ոչ զինւորական կարգով. օֆիցերը զրուցում էր դրանց հետ: Ինձ այդ բոլորը սալեցրեց, այլ և այն, որ օֆիցերին ես ճանաչում էի դեռ Նուխուց, անցեալ տարի— երբ բաժնաթիւ փորձեր արեց հայերի և Թուրքերի յարաբերութիւնը վատացնելու համար, մինչև իսկ մի քանի անգամ, երբ դրութիւնը շատ լարւած էր, օգնում ատրձանակ կրակեց, բայց ոչինչ չէր յաջողեց անել. հայ և Թուրք միացած բողբեցին և նրան հեռացրին Նուխուց: Երբ այդ անպիտանին տեսայ սիրտս սկսեց անհանգստանալ. ես մի շարադուշակ բան էի սպասում, մանաւանդ որ լուրեր կային Թէ, կողակները սպառնացել էին: Երբ հասայ Հալիքենդ, դատարանում իմացայ, որ քաղաքում արդէն սկսել է կոտորածը»:

Ահա Թէ ինչ է պատմում Ա. քահանան: Ամսի 20-ին ես պետք է գնայի գիւղը. վաղ առաւօտեան ճանապարհ ձգեցի ձիւ մեր գիւղացիների հետ, իսկ ես ժամը 9-ին կառքով ճանապարհ ընկայ, որ ձիւս հասնիմ. դեռ չէր հասած քաղաքի ծայրին (Սուլուկեցոց Թաղը) տեսնեմ յետևիցս քշելով երկու կողակ են գալիս. երբ հաւասարեցին ինձ, յարձակեցին կառքիս վրայ, ինձ հայհայելով վայր բերեցին և իրենք նստելով քշեցին դէպի գերմանական գաղութը: Երբ ես ինձ ուզում էի հաշիւ տալ այս եղելութեան մասին, շուրջս հաւաքւած քաղաքացիք եմ ուշադրութիւնը գրաւեցին, — ինչ որ հրացանի ձայն էր որ դաւիս էին ցածից. ես հասկացայ որ արդէն նախատեսնում պօգրօքը սկսւել է: Բոլորը սկսեցին պատասպարել տներում, իսկ ես ճանապարհ ընկայ արդէն ոտքով: Հազիւ կէս ժամ անցած, երբ ես հասել էի Հալիքենդ գնացող մի Թուրքի կառքի— լիքը Թուրք երեխաներով և կանանցով, կողակներին մի ուրիշ խումբ, աւելի կատաղի կերպով քշեցին դէպի կառքը. Թուրք կանայք սկսեցին ալմուկ հանել նրանք ականջ չէր դրին. մի քանի հարածներով վար բերեցին բուրբին, երկու ձին յանձնեցին այդ Թուրքե-

րին, հրամայեցին պահել մինչև իրենք կը վերադառնան, և քշեցին կառքը:

«Երբ ես հասել էի իմ ձիուս, մենք արդէն կազմուժ էինք մի մեծ քարւան՝ յօտ 20 հոգուց, մեծ մասամբ կանայք և երեխաներ, զանազան գիւղերից: Մեր դէմ երևացին գերմանական զաղութից եկող մի խումբ կօզակներ՝ յօտ 20—30 հոգի, որոնք շտապում էին քաղաք, անկանոն և սրնթաց. կօզակների տեսքը կանանց վախեցրեց. նրանք սկսեցին փախչել. ես բարևոք համարեցի կանանց և երեխաներին ճանապարհից ծռել և թաքնելի. երբ կօզակները մօտեցան միւս անցորդներին, սկսեցին ամենակոպիտ հայհոյանքներով նրանց խուզարկել. ով ձայն էր հանում՝ խփում էին. մի երկուսին ձիուց վայր դուրեցին, քրքրեցին թամբերը, բայց ոչինչ չը գտնելով թողեցին նրանց: Մենք երկիւղով ճանապարհներս շարունակեցինք. մի քառորդ ժամ յետոյ երևաց երկրորդ խումբը, էլի նոյնքան՝ յօտ 30—35 կօզակներ. նոյն բանը մեզ բարբառ հետ—խուզարկութիւն և հայհոյանք: Մինչև գերմանական զաղութը հասնելը պատահեցին 6 այդպիսի խմբեր. մօտաորայէս ամեն մի խումբը՝ 30—40 մարդով. ամեն անգամ մեզ խուզարկում, ծեծում էին, ձիերից վայր էին ձգում և շտապում դէպի քաղաք. Գաղութում ոչ մի հայ չէր երևում փողոցում. ճանօթ գերմանացիք մեզ չէին բարևում: Մենք շտապով դուրս եկանք գաղութից, ճանապարհին խուզարկւելով և մի քանի նազայիի հարւածներ կրելով կօզակներից: Գաղութից դուրս՝ բայ դաշտով փախչում էին մի քանի հայ կանայք, երկու երեխայ և մի դեռահաս աղջիկ. դրանք գաղութից փախչում էին մօտակայ հայ գիւղը պատասպարւելու: Երբ մենք մօտեցանք նրանց, մի փոքր հանգստացան և սկսեցին պատմել թէ ինչպէս կօզակները յարձակւել են դրանց վրայ և ուզեցել են բռնաբարել. դրանք թողել են և փախել. բարբառխտաբար կօզակների ձեռին զէնք չէ եղել և նրանք ազատւել են թողնելով տունը օրօրօցում փոքրիկ երեխային: Ի՞նչ է եղել նրա դրութիւնը. չը գիտենք»:

Այդ օրինակ բռնութիւնները անթիւ են...

ԿՈՒԱՎՅՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵՆԷՆ

(ՄԻ ՔԱՆԻ ՓԱՍՏԵՐ)

Առաջ կը բերենք քանի մը համառօտ քաղաքներ այն ֆրանսերէն Տեղեկագրէն, որ «Բորչակի» խմբագրութիւնը ներկայացուց շուտադարտի կոնգրէին՝ Բրիւսելի Սօցիալիստական Միջազգային Բիւրօի միջոցով:

4. Յ. Գաշնակցութիւնը կընդգրկէ պատմական Հայաստանի երկու մեծ մասերը, Տաճկահայաստան և Ռուսահայաստան: Գաշնակցութիւնը ճիւղաւորումներ ունի Պարսկաստանի, ինչպէս նաև Ամերիկայի, Եւրոպայի, Պուլկարիոյ, Ռուսմանիոյ և Եգիպտոսի հայ գաղութների մէջ: Կուսակցութիւնը հիմնւած է 1890ին, Տաճկահայաստանի մէջ հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար, որը դրամատիրական մեծ պետութիւնները մատնեցին ամենավարագ բռնութիւններու, հակառակ այն խոստումին որ յանձն առին դէպի հայ ժողովուրդը Բերլինի Գաշնագրի 61-րդ յօդուածով:

Հայաստանի էն ստրկացած և էն դժբախտ մասին մէջ էր, որ հայ յեղափոխութեան առաջին կազմակերպութիւնները ծագում առին:

ՏԱՃԿԱՎՅՑԱՍՏԱՆ. (Բերւած է վիճակի ընդհանուր նկարագրից):

Գաշնակցութիւնը կազմակերպւած 1890-ին, իբր անխուսափելի հետեւանք խորին և ընդհանուր դժգոհութեան, 1892-ի Ընդհանուր ժողովին մէջ իր քաղաքահայտական դաւանանքը բանաձևեց: Այս յայտագրին բաղաբական մասը կը պահանջէ հայկական վեց վիլայէթներու մէջ քաղաքական ազատութիւն, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան:

Սակայն Գաշնակցութիւնը իբր ներկայացուցիչ աշխատաւոր մեծ մասաներու շահերուն, չէր բաւականանար քաղաքական պահանջումներով: Գիտակցութիւնը ունենալով իրականութեան, գիտնալով նաև որ երկիրը դեռ մեծ մասով գոյութեան միջնադարեան պայմաններու մէջ կը գտնւէր, որով պատրաստ չէր բուն սօցիալիստ գործողութեան, հայ յեղափոխականները հէնց 1892 էն իրենց յայտագրին մէջ ընդունեցին միջազգային սօցիալիզմի մեծ սկզբունքները:

Ահա թէ ինչ կըսէ 1892-ի մեր «Ծրագիրը».

Ինքնավարութիւն և քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերելը մեր աշխատանքի մէկ մասն է միայն: Այս իրաւունքները բաւական պիտի չը ըլլան երաշխաւորել աշխատաւորին իր աշխատութեան լիուրի վայելումը—Մենք պիտի ջանանք հաւաքական սեփականութեան և աշխատանքի սկզբունքը տարածել՝ պատրաստելու հասարակական կազմակերպութեան համար, որ պիտի հաստատուի, ու յաշնուր, առաջադէմ երկիրներու մէջ պրօլետարիայի յեղափոխութիւնով:

Գաշնակցութեան ծրագրին մէջ սօցիալիզմը Տաճկաստանի համար առաջնորդող սկզբունք մըն է: Գասակազգային բաժանումները գրեթէ կանհետանային փոխանակ շեշտւելու, ապերասան ըէժիմի մը բռնակալութեան տակ՝ որ կը ձգմէր հարուստ և աղքատ կը խեղդէր ամէն անհատական նախաձեռնութիւն, կոչնչացնէր ազգային հարստութեան բոլոր աղբիւրները, ազատ ասպարէզ տալով պաշտօնաներու կամայականութեան, կազմակերպւած աւազակութեան: Չը կայ ապահովութիւն վաճառականներու և ճարտարագործներու համար, չը կան հաղորդակցութեան ուղիներ, ոչ ալ դրամատիրութիւն, չը կայ պրօլետարիա եւրոպական մտքով: Մեզի կը մնար ուրեմն սօցիալիստական սկզբունքները տարածել երկրի մտաւորականներուն մէջ (ուսանողներ, ուսուցիչներ և այլն) և մենք այդ ըրինք մեր փրօփականգիտներու և մեր հրատարակութիւններու միջոցով:

Վերջի 17 տարիներու ընթացքին մէջ հայ յեղափոխականներու համար, հրամայական և անողորման հրաժեշտութիւն էր կռիւ՝ բռնապետութեան աւատական մնացորդներու դէմ, անդադար և արիւնահեղ կռիւ:

Աւելորդ է մանրամասն պատմել այս ողբերգական կռիւներու անցուդարձը, որ Գաշնակցութիւնը միջոց երկար տարիներ անխիղճ բռնակալութեան մը դէմ և այնպիսի սարսափելի միջավայրի մը մէջ ուր մոլեռանդ ամբողջներու վայրենի բնազդները սանձարձակ կը գործեն:

Հայ ազատագրութեան գործը կանգ չառաւ նոյնիսկ ահաւոր աղէտներէն յետոյ, երբ հակազգացութիւն մը սկսած էր մեր ժողովրդին մէջ: Ոչ մէկ էլք չը կար: «Յեղափոխութիւնը մեռած է», կըսէին,

սակայն մեր կուսակցութիւնը այս վտանգաւոր հոսանքին տեղի չը տւաւ: Ան սեղմեց իր շարքերը և քարոզեց դիմադրել: Յենած գիտակից տարրերուն վրայ՝ իրեն կողմը ունենալով տառապող և բազմաչարքար ամբոխին համակրութիւնը, Գաշնակցութիւնը կռիւր շարունակեց յուսահատութեան կողմով մը: Ստիպեցաւ կուրիլ բուն թշնամիին և իր հայրենակիցներու յուսածափութեան դէմ: (Բերաւս եմ փաստել):

ՀԱՄԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Յեղափոխական կուրիս մէջ լուսաւորած ուսման վար և օցիալիստ սկզբունքներով, Գաշնակցութիւնը կը ջանար սընդլայնել, կարելի չափով, իր գործունէութեան շրջանը Արդէն հէնց իր գոյութեան սկիզբէն ան կը քարոզէր Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդներու մէջ համերաշխութիւն: Կը հրաւիրէր, մշտակի կոչերով, համաձայնութեան գալ ընդհանուր թշնամիին, սուլթանի բացարձակապետութեան դէմ: Կը ջանար կապեր հաստատել զանազան ազգութիւններու յեղափոխական կամ բարենորոգչական կուսակցութիւններին հետ: Յարձակողական դաշնակցութիւն կնքեց Մակեդոնիոյ յեղափոխութեան կուսակցութեան դէմ, եւրոպական Թիւրքիոյ մէջ միասին գործակցութեան համար:—Գաշնակցութիւն մը, որ ի միջի այլոց, ներառեց 1900-ին կուրի դաշտին վրայ, Էդիքնէի մօտ և կախաղաններուն վրայ որ թիւրք կառավարութիւնը բարձրացուց միւսնոյն քաղաքին մէջ, պատժելու համար հայ-մակեդոնական դաւադրութեան կենդանի հեղինակները:

1894-էն աստիճան Երիտ. թիւրքերու հետ մերձեցումի փորձեր ըրինք: Վերջին ժամանակներս թիւրքերու և քիւրդերու մէջ էն առաջդէմները և անկեղծները սկսած են հասկնալ մեր ծրագիրը և ձգտումները, մեզի կը մօտենան և կը հետևին զուտ յեղափոխական ճանապարհով: Անտարակոյս վերջի երկու տարուայ մէջ մահաբերական ժողովուրդներու ներկայ գարթնումը, որ յայտնի եղաւ արիւնահեղ ցոյցերով Օսմանեան պաշտօնակալութեան դէմ Էրզրում, Պիթլիս, Քասթէմունի, մասամբ պարտական է մեր 16 տարուայ յեղափոխական գործունէութեան, ինչ որ թիւրք շարժման պարագայները իրենք ևս կը խոստովանին:

Այսպէս հայ-միւսիլմանական գործակցութիւնը մեր երբեմնի երազը, իրագործելու վրայ է: Արդէն խանսորի և Սասունի անցեալի կռիւններուն մէջ մենք մեր շարքերուն մէջ ունեցած ենք թիւրքեր և քիւրդեր, իբր կուրդ և գաղանի գործիչներ: Բայց ասոնք առանձին անհատներ են մահաբերական մասսայի մէջ որ խորապէս պահպանողական և յետագիւմական էր դեռ:

Այսօր նոր դարաշրջան մը կսկսի Օսմանեան կայսրութեան բոլոր անբախտ ժողովուրդներուն համար: Յեղափոխական շարժումը մեծ անգունդ մը բացած է ժողովուրդ և պաշտօնակալութեան միջև, գիտակցութիւնները կը լուսաւորին, կը ըմբոստանան աննախընթաց բարբարոս ըէժիմիս դէմ: անշուշտ հեռու չէ այն օրը ուր սուլթանի բռնակալութիւնը տեղի պիտի տայ զարթնած ժողովուրդներու միացած գրոհին:

ԱՆԳՐՎՈՎԱԿԱՆ.—13 տարի շարունակ, 1890 էն 1903, Գաշնակցութեան գործունէութիւնը գլխաւորապէս Թրքահայաստանի մէջ կեդրոնացած էր: Կովկաս

սեան կօմիտէները, ինչպէս նաև Պարսկաստանի և գաղութներունը, օժանդակ կազմակերպութիւններ էին, որոնք կը հայթայթէին դրամ, մարդ, զէնք Թրքահայաստան ազատագրութեան շարժումին:

... Սակայն մեր կուսակցութիւնը անտարբեր չէր կրնար մնալ Ռուսաստանի մէջ բռնի ուսացումի քաղաքականութեան հանդէպ, ուրկէ կը տառապէին յաճախ աշխատաւոր մեծ մասանները: Կուսակցութեան կովկասեան հատուածները որոշեցին հակադրել բացառիկ օրէնքներու դէմ և դիմեցին ամէն կարելի միջոցի, նոյնիսկ ստորերկրեայ գործունէութեան:—Գրպրոցներու և ուրիշ կրթական հաստատութիւններու փակումէն յետոյ, Գաշնակցութիւնը իր ձեռքը առաւ ժողովրդական դաստիարակութեան գործը: Հիմնեց քաղաքներու և գաւառներու մէջ գաղանի դպրոցներ, ուր ուսուցիչներ մայրենի լեզուն կաւանդէին ժողովրդին: շատ տեղեր պարտաւորիչ և ձրի կրթութիւն հաստատեց, որուն ծախքը համայնքը կը հոգար: Կը հիմնէր նաև գաղանի գրագարաններ, կը տարածէր ժողովրդին և մտաւորականներուն մէջ յեղափոխական գաղափարներ, գրականութեան, իր կեդրոնական օրգանին և արտասահման հրատարակած գրքովներու միջոցով:

Գաշնակցութեան գործունէութիւնը հոտ կանգ չառաւ: 1902-էն սկսած ան բացէքաց և զուտ յեղափոխական դարձաւ: Կարգ մը գաւառներու մէջ մենք ձեռք ձգեցինք կառավարական գործունէութեան մէկ մասը—արդարագատութիւնը՝ վճարական հարւած մըն էր իր հեղինակութեան: Կուսակցութիւնը դատարաններ հաստատեց և տարիներով գերագոյն իրաւաբարի պաշտօնը կատարեց, գիւղացիներուն մէջ ծագած ամէն տեսակ վէճեր ինք կը դատէր և կը վճռէր, դատաւորները յաճախ ընտրած էին համայնքներէն, կուսակցութեան հսկողութեան տակ կը գործէին: Յաճախ մեր մահաբերական դրացիները իսկ—թիւրք, քիւրդ կամ թաթար գիւղացիներ—կը դիմէին կուսակցութեան դատարաններուն, վիճելի հարցերուն վերջ տալու համար. այսպէս մենք շատ մը մահաբերական համակրողներ ունեցանք, որոնք յեղափոխական դատարանի սնդուկին իրենց գրամավճարները կընէին:

Հասան աւելի մտալ օրերը: 1903 յուլիսին ցարը ուկրազով մը հրամայեց գրաւել հայ եկեղեցական կալուածները: Այս անարդար և ըմբոստացնող միջոցը չափը անցուց:

Գաշնակցութիւնը բողոքի շարժման մը նախաձեռնութիւնը և ուղղութիւնը ձեռք առաւ, և Ռուսահայաստանը շուտով արիւնահեղ կուրի և վրիժառուութեան թատրը դարձաւ: (Բերաւս եմ մանրամասնութիւններ):

Հայ ժողովրդի ընդհանուր ոտիկանդումը ապարդիւն չանցաւ: Պետերբուրգի պալատականներուն մտածել տաւ և քիչ յետոյ, 1905-ի ամրան, ցարը, ուրիշ ուկրազով մը, հայ ժողովրդին վերագործուց իր ազգային կալուածները և միաժամանակ բանալ տաւ հայ դպրոցները:

Վրայ հասաւ ուսական մեծ յեղափոխութիւնը, որ անսահման կայսրութիւնը դրդեց: «Գաշնակցութիւնը» մասնաւոր ծրագրի մը պէտք զգաց, Կովկասի միւս յեղափոխական և սօցիալիստ կուսակցութիւններուն հետ

գործակցութեան համար կուսակցութեան խորհուրդը 1905 մայիսին, այս նպատակով «նշանագիր» մը խմբագրեց որ կովկասի մէջ մեր գործունէութեան խորիւրդ եղաւ:

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԸՆԳՆԱՐՈՒՄ.—Մանրամասն նըկարագրելով ամբողջ եղելութիւնը, տեղեկագիրը անցնում է երկու ժողովուրդներին հաշտութեան խնդրին: Խորին ցաւզգացումով մըն է որ Գաշակցութիւնը ամբողջ տարիէն աւելի մղեց այդ աղէտալի կռիւը, երկու ցեղերը, տարբեր, թէև մշակութիւնով և ազգակցութիւնով, շարունակ երկար տարիներ կատարելապէս համերաշխ ապրած էին: Մեր կացութեան եղերականութիւնը աւելի կը շեշտէր յարաճուն աւերակներու տեսարաններով, երկուստեք թափուած արեան ալիքներով, հայ և թաթար հազարաւոր դիակներով, երկրին մէջ տնտեսական բոլոր կեանքի դադարումով, թշառութիւնով, սովով և համաճարակներով:

Մեր կուսակցութիւնը պատասխանելով հանդերձ յարձակումներուն, չէր գաղբեր հաշտութիւն և խաղութիւն քարոզելէ: Վերջ ի վերջոյ մեր կոչերը լսեցան: Թաթար մասսաները և իրենց ղեկավարները իրենք վերջապէս զգացին, Գաշակցութեան ուժգին գործին առջև, իրենց արշաւանքներուն անօգուտութիւնը. հասկացան միաժամանակ այն անօթը, որ հլու գործիքը եղած էին գարշելի բռնակալութեան մը ձեռքերուն մէջ:

Այսօր գոհ ենք յայտնելու որ ոչ միայն երկու դըրացի ցեղերու յարաբերութիւններուն մէջ անդորրութիւնը վերահաստատուած է, այլ նաև գործակցութիւն մը իրականացու վրայ է, գոնէ տնտեսական հողին վերայ: Մեր պրօպականդիստները վերջերս մեծ յաջողութիւն ունեցան միևսիւք ման աշխատաւորներու մէջ շնորհիւ անոնց ջանքերուն, հայեր և թաթարներ այսօր միասին են, մէկտեղ գործադուլներ կրնեն դրամատերերու դէմ, նոյնիսկ այն գաւառներուն մէջ ուր քիչ առաջ, եղբայրասպան ընդհարումներու թատր էր, ինչ որ մեր ապագայ յաջողութեան համար թանկագին գրաւական մըն է:

Հայ-թրքական խաղաղութենէն յետոյ, կուսակցութիւնը վերստին ուշադրութիւնը դարձուց բուն էական գործին—այն է ժողովրդի կազմակերպութեանը, ինքնակալութեան և դրամատիրութեան կրկին բեժիման դէմ...

Անցնելով տէրրօրական գործունէութեան, տեղեկագիրը կ'աւելացնէ թէ, կուսակցութիւնը պատուհասեց շարք մը դարձրած անձնաւորութիւններ, իբր կոտորածներու կազմակերպիչներ: Այսպէս, սպաննեցան զօրավար Անդրիէվ Գանձակի կառավարիչը 1904-ին. իշխան Նակաշիձէ՛ Բագուի տխրահռչակ հերոսը 1905-ին. հրամանատար Բօգուսլապսկի՛ Իկտիրի մէջ 1904-ին. հրամանատար Բրկօվ Օլթիի մէջ 1904-ին. ոստիկանայետ Մախարով, շատ մը փոքրիկ պաշտօնակալներ — ոստիկաններ, ոստիկանութեան կօմիսէրներ, խառնակիչներ և այլն: Նորերս մեր ահաբեկիչներու հարւածներուն տակ ինկան հոչակաւոր Լօլաձէ, Գանձակի մէջ և զօրավար Ալիխանով, թաթար կոտորիչներու պաշտպանը և Վրաստանի մեծ գահիճը:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ.—Դասակարգային բաժանումները հետզհետէ կը շեշտուին կովկասի մէջ, իբր արդիւնք տնտեսական բնաշրջումին: Մեքենաների կիրառումը, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս մեր մօտ իր անխուսափելի հետեւանքները ունեցաւ այն է արհեստներու մասնակի անհետացումը և գիւղերու մեծամասն գաղթումը դէպի քաղաքները: Այս գաղթումը ամէն օր կաճի, գիւղացիներու հողերու պակասութեան պատճառով: Արքունական ընդարձակ հողեր երկար ժամանակէ անմշակ կը մնան. կառավարութիւնը՝ ուսացումով նպատակով, հողերը տեղացիներուն չի տար և հայ աշխատաւոր մասսաները իրենց հողերու քիչութեան պատճառով, դատապարտուած են կեանքի թշառութեան:

ԳԻՒՂԱՑԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ.—Զրկուած հողէ և մշակութեան նորագոյն միջոցներէ, ստիպուած վճարել ծանրածանր հարկեր և միևնոյն ժամանակ մատնուած աղաներու և վաշխառուներու անսահման շահագործումին, հայ գիւղացին այժմ կը գտնուի ամենախեղճ գրութեան մէջ: Այս պայմաններու մէջ, իրօք պատրաստուած է սօցիալիստական գաղափարներու պրօպականդին և գլխաւորաբար հողի համայնացումին: Այս նշանաբանով է որ մեր կուսակցութիւնը կը մօտենայ գիւղացիներուն: Այս վերջի երեք տարիներուն մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ. իր բոլոր հեղինակութիւնով ծանրացաւ գիւղական մակաբոյժ տարրերու վրայ և գիւղացիական կեանքին մէջ կարևոր փոփոխութիւններ առաջ բերաւ: Շատ մը գաւառներու մանաւանդ Գանձակի և Էրևանի նահանգներուն մէջ, բաշխել սուլու համայնական հողերը յօգուտ հարստահարած փոքր հողագործներու մեծ մասին: Այս հողաբաժանումը քսան տարիէ ի վեր չէր կատարուեր հարուստ և ազդեցիկ գիւղացիներու դիմադրութեան շնորհիւ: Մեր գաւառական կազմակերպութիւնները կանոնաւոր, երբեմն բուռն, կռիւ մղեցին սեփականատէրերու դէմ, և շատ մը գաւառներու մէջ գիւղացիները տասնորդ չը վճարեցին:

ԲԱՆՆՈՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.—Արդիւնագործական աշխարհի մէջ Գաշակցութիւնը կը կազմակերպէ հայ բանւորութիւնը՝ դասակարգային կռիւի համար: 1900-էն արդէն կազմակերպեց գործադուլներ, որոնք, քիչ բացառութիւնով, յաջողութեամբ պսակեցան:

Մեր կազմակերպուած գործաւորներու թիւն է 23,300:

ՍԻՆՏԻԿԱՑԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ.—Մեր տնտեսական գործունէութեան ամբողջացուցիչ մասն է: Քիչ ժամանակի մէջ, այն օրէն ի վեր որ կովկասի մէջ մասնակի ազատութիւններ կը վայելէնք, մենք կազմակերպեցինք շատ մը զանազան արհեստակցական միութիւններ թիֆլիս, Բագու, Բաթում, Գանձակ, Երևան Ալեքսանդրապօլ և Շուշի:

Միութիւններու թիւն է՝ այդ քաղաքներու մէջ—110 անդամների թիւը 10,990: Բացի այս՝ մենք ունինք գիւղերու մէջ բազմաթիւ գիւղացիական միութիւններ:

Այս միութիւններուն մէջ կազմակերպուած փոքրիկ հողագործների թիւը 67,000 է:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԹԻՎԱԿԱՆ ՈՒԹԵՐԸ.—Մենք ու-

նինք չորս կարգ խմբակցութիւններ. քաղաքական, արհեստակցական, հողագործական և մարտական:

Տաճկահայաստանի, Կովկասի, Պարսկաստանի, Բալթանեան երկրներու և Ամերիկայի մէջ ունինք 3093 խումբ. 165,000 անդամով:

Կուսակցութիւնը ունի 21 կեդրոնական կօմիտէ, մեծ թւով թիւրքիոյ և Կովկասի մէջ. երկու բիւրօ, Արևելեան և Արևմտեան, մէկը Երկրին մէջ միւսը Եւրոպայի: Այս վերջինը, ի միջի այլոց, կը հրատարակէ կուսակցութեան կեդրոնական օրգանը՝ «Դրօշակը»:

ԲԻՒՒՃԷԼ. — Կուսակցութեան աստիճանական ծաւալումով իր եկամուտներն ալ աճեցան:

1890-ին, կուսակցութեան հիմնարկութեան տարին, իր հասոյթը մօտ 130,000 ֆրանք էր:

1895—98 այդ թիւը կէս միլիօնի կը բարձրանար:

1904-ի երրորդ Ընդհանուր ժողովը յորշեց 800,000 ֆրանքի բիւրճէ:

1907-ի, վերջի Ընդհանուր ժողովը, որոշեց բիւրճէն մէկ միլիօն ֆրանք:

Այս տարւոյ հասոյթները հետեւեալ կերպով բաժնւած են,

- 1) Յեղափոխական և քաղաքական գործունէութիւն՝ 30%
- 2) Ժողովրդի ղինման համար. 35%
- 3) Պրօպագանտ և դրականութիւն 20%
- 4) Կազմակերպական ծախսեր. 20%
- 5) Պատահական ծախսեր 5%

ՄԱՄՈՒԼ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — 1) Կուսակցութեան կեդրոնական օրգանն է «Դրօշակը», հիմնւած 1890-ին, որ կը հրատարակուի ժընեֆ Լակաուակ երկիրներու խիստ գրաքննութեան. գաղտնի ճամբով կը մանէ թիւրքիա և Կովկաս. լոյս կը տեսնէ մօտ 14 հազար օրինակ:

- 2) Մէկ օրաթերթ Կովկաս. — 7000 օրինակ:
- 3) Մի շաբաթաթերթ Ամերիկա, այնտեղի մեր կօմիտէներուն և հայ գաղութին համար:
- 4) Պարբերաթերթ մը Բալթանեան թերակղզիին մեր գաղութին համար:
- 5) Շաբաթաթերթ մը հարաւային Ռուսաստանի մէջ:
- 6) Ֆրանսերէն օրգան մը Եւրոպայի մէջ, ուր լայն պրօպագանդ կ'ըլլայ հայկական դատը պաշտպանելու համար Եւրոպայի հանրային կարծիքին առջև:

Կուսակցութեան հրատարակութիւնը բաւական հարուստ է յեղափոխական և սօցիալիստական հրատարակութիւններով, որոնցմէ կան թարգմանութիւններ միջազգային սօցիալիստական գրականութենէն:

Մենք հրատարակած ենք նաև շարք մը՝ գրքեր և բրոյշներ ուսուցիչ, թիւրքերէն և թաթարերէն լեզուներով՝ երկրի համար, և ֆրանսերէն ու գերմաներէն լեզուներով, Եւրոպայի համար:

Կուսակցութիւնը ունի գաղտնի տպարաններ և կը հրատարակէ շատ մը թռուցիկ թերթեր և կոչեր, որ կապ ունին առօրեայ գործունէութեան և ընթացիկ դէպքերու համար *:

Հասկնալի պատճառներով՝ մեզ ստիպւած էմ լռութեամբ անցնիլ Դաւանկցութեան գործունէութեան այն մասերը, որոնք գաղտնի լինուորութիւն ունին:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՕՆԳՐԷՆ. — Որ գումարեցաւ այս տարի, Վիեննա, կարգ մը կարևոր որոշումներ կայացուց, մեր կուսի և ապագայ գործողութեանց համար: Ի միջի այլոց որոշեց շարունակել երկու երկիրներու գործունէութիւնը Գաշակցութեան դրօշակին տակ և ամէն ազգու միջոցներ ձեռք առնել սօցիալիստ և յեղափոխական միւս տարրերուն հետ համագործակցութիւն մը առաջ բերելու համար:

Միջազգային սօցիալիստական կօնգրէսին մասնակցելու առաջարկը ընդունեց միաձայն:

«Դ Ր Օ Շ Ա Կ»

Կուսակցութեան կենդանական օրգան

ԺԸՆԵՎ
1907, Օգոստոս.

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Գ Է Ո Ր Գ Չ Ա Վ Ո Ւ Ե

(Ս Ա Ր Հ Ա Տ)

1871—1907

II

Փրկութեան լուրը երբ հասաւ սարը, արդէն մէկ քանի քանի տարիէ ի վեր հոն բոյն դրած նոր հայդուկներ, նոր անձնակերպեր՝ ուրախութեամբ դիմաւորելու վազեցին փախուսականները: Մուրաւոր չի կար, բայց կար Գեորգը՝ Գեորգը՝ հակառակ իր բանտակից ընկերներուն, որոնք ընկճւած կերակրէն, վառվառն և աշխոյժ էր. երկրորդ օրն իսկ հրացան կը վերցնէր ու գործի կը սկսէր:

Այս միջոցին էր որ Ապրօն ու Թովմասը հիւսի տակ թաղւած՝ խեղդուեցին: Այդ մնար Գեորգին՝ միացած քանի մը ընկերներու, շարունակել գործը, մինչև որ Անդրանիկն ու ընկերները կրկին վերադարձան Կովկասէն: 1898-ին եկաւ նաև Գուրգէնը:

Նոր գովծիչները ձեռնարկեցին ժողովուրդի ղինման ու ինքնապաշտպանութեան դժուարին գործին, դիմաւորելով մէկ կողմէն ամէն բայլափոխի՝ կառավարութեան տեսական մէկ կողմէն, դաւերն ու ծուղակները, մնալով անօթի, անհայածանքը, դաւերն ու ծուղակները, մնալով անօթի, անհայտապար շատ անգամ, — միւս կողմէն՝ ձեռքբերով հաղորդակցութեան ճանապարհներ, ցնցելով ժողովուրդին յուսադակցութեան ճանապարհներ, ցնցելով թիւրքերու, կեղեքիչ-հատ սրամադրութիւնը և կուսելով զիւրեքերու, կեղեքիչներու և բազմագոյն, բազմատեսակ բռնաւորներու դէմ: Իւրաքանչիւր ձեռնարկի, իւրաքանչիւր շարժման վիճակւած էր՝ քիւրդի, թիւրքի, մասնիչներու կամ զօրքի հետ ճակատ-ճակատի անխուսափելի ընդհարում մը:

Արայ հասաւ Սերոբի եղբունական ու խուժուոժ մահը, գեղաշէնցի Ավոյի ու իր մեղսակիցներուն անորակելի դաւաճանութեամբը:

Կառավարութիւնը այս վատ յաղթանակովը քաջալերւած՝ ուժեղացուց հայածանքը և արդէն կարծեց անընկճելու ոգին մահացուցած ԸԼԼԱԸ Անդրանիկի, — որ կը վարէր Սերոբի գործը — և Գեորգի ու ընկերներուն համար սկսան ամէնէն ցաւագին ու դժուարի օրերը: Թափառական լեռնէն լեռ, ձորէ ձոր, հեռու շէնիլքէ ու գիւղերէ, ստիպւած էին կորսնցնել ամէն հետք ու շորս կողմէն սեղմող կրակի շրջակայքէն: Այսպէս ամէնուրեք, կը մնային անհաս ու անպարտելի սակայն ամէնուրեք, կը մնային անհաս ու անպարտելի:

Երբ արդարութեան անողորմ հատուցումը հասաւ հայ մասնիչներուն ու գեղաշէնցի Ավոյին՝ որ իր ամբողջ ընտանիքով բնաջինջ եղաւ, կը մնար վերջին դատաստանը խուս

Լիլին, այդ հրեշաճին պատուհասին՝ որ խմած էր Սերոբի ու հազարաւոր հայ գիւղացիներու արեւնը: Խալիլը ինքը պատմական չարիքն էր այդ սև երկրին, որուն նամուսը, մաւրը, միւլը ու կեանքը իր կրօնակներուն շուքին հետ ոտքին ետև կը պտտցնէր:

Անդրանիկի ու Գեորգի ազատարար գնդակները անգամ մըն ալ սուրացին Մարնիկի վերևի սարին վրայ՝ յանուն տանջած ժողովուրդի վրէժխնդրութեան:

Խալիլի սպանութիւնը ամբողջ շրջան մը կը բանայ Մասնոյ վերջին յեղափոխութեան համար՝ մինչև Առաքելը վանքի պատմական գրաւումը:

Մասունը յեղաշրջած էր, ինքնավստահութեան ու դիմադրութեան հոսանքը վերստին կը գրաւէր իր տեղը:

Բայց վարը, քաղաքն ու դաշտերը կը հեծէին մտրակին տակ, սպանութիւն, աւերում, հրդեհ, կողոպուտ, բռնաբարութիւն ու տանջանք, տանջանք... ժողովուրդը ծայրայեղ յուսահատութեան ու լքումի մէջ կը դիմէր դաւաճափոխութեան, ռուսական եկեղեցիին գիրկը, յուսարով պաշտօնութեան յենակետ մը գտնել միայն: Ար զոհէր իրեն համար ամենէն նւիրական զգացումը, իր պապական հաւատքը, միայն թէ զուլումը դադարէր և արևին լոյսը քիչ մը արդարութիւն բերէր իր հետ տեղէ մը:

Ահա այս գերազոյն ըսպէներուն էր որ, ինչպէս արծիւը գործ մորիկներու մէջէն, Անդրանիկի ու Գեորգի խուճբը խոյացաւ Մասնոյ կապաններէն դէպի ցած, դէպի Առաքելը վանքը, ցնցելու համար ժողովուրդի գիտակցութիւնը:

Այս պատմական յանգուզն ու մեծ դէպքի միջոցին՝ երբ վանքը շարժմանով պաշարուած էր զինուորական կուռ շեղութայով մը, Գեորգը ցոյց տուաւ այդտեղ հիանալի ճարտարութիւն, աներկիւղ հերոսութիւն ու անձնիրութիւն: Այս պաշարման միջոցին էր որ՝ գիշեր մը թշնամի բանակէն յոխորտալից ձայն մը կը հասնէր:

—Ո՛ր պիտի փախչէք մեր ձեռքէն, թէ ս լ ի մ եղէք, թէ ս լ ի մ եղէք:

Գեորգը քրդերէն լեզուով պատասխանոյց հեզնօրէն:

—Գո՛ւք, կնիկներ, որ պահւած էք դիրքերու ետև և չէք համարձակիր ձեր մազը ցոյց տալ: Դո՛ւրս եկէ՛ք, դո՛ւրս, ձեզի հաց ու ջուր տանք և հեռացէք. դուք ս՛վ կուրք ս՛վ...:

Քիւրդ մը որ անկասկած կրցաւ ճանչնալ Գեորգի ձայնը՝ նոյնպէս հեզնօրէն արձագանք տուաւ:

—Ա՛յ, դո՛ւն ես, Գեորգ Չափուչ... (Անդրանիկին անուան միացած փ ա շ ա յորջորջումին իբր լրացուցիչ մաս՝ 2 ա ղ ու շ ն ալ Գեորգին անուան):

Եւ այդ օրէն Չափուչը մնաց պատմական անուն մը, աւելի ճիշտ յիշատակ մը:

Անուանալի էլ մը կը կազմէ սպահովաբար, այն դիւցազնական դուռադը զարհուրելի գիշերուան մը մէջ, երբ պաշարուողներուն յանկարծ իմաց տրուեցաւ թէ զօրքը յաջողած է մտնել վանքին և ներս խուժելու պատրաստուիլ: Գեորգը դուրս եկաւ քանի մը կտրիճներու հետ դէպի Հաւատորիկ և հազիւ փոխանակած տասնի չափ հրացան, թշնամին ետ քաշեցաւ և մինչև վերջ որոշ հեռաւորութենէ մը առաջ շանցաւ:

Երբ հարկ եղաւ թողուլ վանքը և բարձրանալ դարձեալ լեռնային ապաստանները, ինքը անցած իր զինուորներուն գլուխը, ռազմական հրաշալի տաղանդով մը առաջնորդեց իրեն ղեկավարութեան յանձնուած կամաւորներու ընտիր խուճբը և կտրեց անցաւ զինուորական շղթան, առանց ոչ մէկ կասկած տալու թշնամիին:

Անպատելի էր, գրեթէ գերբնական այս փախուստը, որ առասպելական դոյն առաւ և Ֆեդայիները եղան անխոցելի, և անըմբռնելի՝ ժողովրդային երևակայութեան մէջ:

Տարօնի աչքը՝ սրբած յուսալքութեան արցունքն ու կակիճը իր թարթիչներէն, հիմա կը դառնար դէպի վեր, դէպի բարձունքները լեցած յոյսով ու հաւատքի սպասումով, հիմա սրտանց կողմնէր Մասունն ու անվախ Ֆեդային:

Ժողովուրդը դուրս կուգար վհատութեան հեղձուկ խաւարէն և կը գտնէր իր հորդոյն խորը դարձեալ ապրելու

կամքը և պայքարին արիւթիւնը՝ որ հասարակութեան մը գոյութեան իրաւունքը կը հաստատէ:

Առաքելոյ վանքի դիմադրութենէն հազիւ երկու ամիս անցած էր, երբ Գեորգը մղեց Նորշէնի յաղթական կուրճ՝ երեք հայերու մասնութեան հետևանքով:

Գեորգ իր մէկ քանի ընկերներուն հետ, որոնց մէջ նաև կայծակ-Վաղարշակն ու Աստուրը, իջած էին դաշտ հարկեցուցիչ պարագաներու բերումով և կը գտնէին Նորշէն: Երեք նորշէնցի պլանտեռած կաթուղիկ հայեր կերթան քաղաք, ուղղակի միւթէսարքիին քով, որուն հետ կուսնան հետևեալ խօսակցութիւնը:

—Փաշա՛ էֆէնտի, մեր գիւղը ինք Փեդայիներ իջևանած են, որոնք կառավարութեան ձեռքը կուզեն յանձնել: Փաշան խոժոռ ու յօնքերը պուստած, ատելութեամբ մը կը նայի այս վատորդիներուն երեսը:

—Գացէ՛ք, տեղերնիդ գացէ՛ք, կ'ըսէ բարկութեամբ, դիմով հայեր, դուք այսօր խմած կերակիք...:

—2է՛, էֆէնտիմ, ըստաֆուրութեամբ, մեր գլուխը կուտանք ի՞նչ ըսածնիս սուս ելլէ, փատիշահին արևուն, Գեոր Չափուչն այդ խնդրներուն հետ է:

Միւթէսարքը գլուխը կ'երերցնէ, ներքին խորունկ զլանքով մը և կը պնդէ միշտ,

—Հայեր, դուք խմած էք, վալլա՛հ խմած էք, տեղերնիդ գացէք ու անխողիւնիդ հանգիստ մը քնեցէք:

—Եթէ դուք մտիկ չէ՛ք ըներ, կը կրկնէ փատիշահին ստորակները, մենք հեռադրով կը դիմենք վալիին ու հրաման բերել կուտանք...:

Զգուշ ստրկութիւնը կ'անցնէր ամէն չափ ու սահման:

—Շատ լաւ, կ'ըսէ միւթէսարքիք, գացէք դուք, ի՞նչ պին կը նայինք մենք... ու կը դիտէ այս մարդկերպ սուղունները, որոնք ցածնալայ, երկկապարկով՝ դուրս կուգան կառավարական պալատէն արդէն գո՛հ ու ինքնաբաւ:

Հիւսէյին աղա ըսած հրեշքը, որ ներկայ էր խօսակցութեան, կը գոչէ պարծենալով:

—Ես պիտի երթամ և բերեմ այդ Գեորգ Չափուչին գլուխը...:

Առաքելոյ վանքին վաղորդայինն էր և տակաւին տպաւորութիւնը շատ թարմ. պաշտօնեանները չափազանց բուռն ու յոխուռն կը գտնէն Հիւսէյինին ոգևորութիւնը ու կ'աղբարարեն իրեն տեղը ծանր նստիլ, թողուլ եօթը աշխարհէ հաւաքուած ու պատանքը իրենց վրին փաթեթած մտայնպէս պտտելու ելած այդ արկածախնդիրներուն օձիքը:

—Խալիլ աղան աչքիդ առջև բեր, Հիւսէյին աղա, կը խրատեն խոհեմները, ան Սերոբին գլուխը կտրեց, սակայն ժամանակ չանցաւ ու անոնք ալ վերջապէս իրենք մարմին վրայ կանգուն չի թողուցին, այս մարդոց հետ ինչալէ չէրի չէ...:

—Վալլահի պիտի երթամ. այս իրիկան ի՞նչթարը ինձի հարամ քի՛ ես անոնց գլուխները չբերեմ...:

Եւ Հիւսէյինը բռնեց իր խօսքը: Տղաքը յանկարծ իմացան որ գեղը պաշարուած է և Գեորգի հրամանով անմիջապէս դուրս եկաւ առաջին խմբակը՝ զարնելու և ճամբայ բանալու:

—Ճամբայ, պողացին Փետայիները հեծեալ ոստիկաններու և խուժանային բազմութեան, որոնց առջև ձիուն վրայ կը սիգար Հիւսէյին աղան:

Եւ գնդակները սուլեցին օդին մէջէն: Առաջին անվրէպ մահացու կապարը ծակեց Հիւսէյին աղայի ճակատն ու անցաւ դիակը ձիէն վար գլուխով: Մեղրագետի ալիքներուն մէջ հոսանքը քշեց տարաւ:

Բազմութիւնը ցրեցաւ ինչպէս մշուշը զորաւոր քամիին առջևէն, խուճբի առաջապահ մասը բարձրանալով լեռն ի վեր, գրաւեց Ծծմակայ քիթը: Երբ պաշարողները գլխիկոր ետ դարձան՝ Գեորգ իր ընկերներէն մէկ քանին սարը ճամբեց ու ինք դաշտ իջնալով կատարեց իրեն յանձնուած պարտականութիւնը ու վերստին բարձրացաւ լեռը:

Այդ օրերուն կարծես չարիք մը անդադար կը հետապնդէր զինք: Հաւատորիկայ Շէխ-Նիստ գոմերուն մօտ հանդիպեցան քիւրդերը, հարկ եղաւ նորէն մղել ան-

նըպատակ կուի մը, ուրկէ յաղթական շարունակեց իր ճամբան:

Փոխադրութեան գործին վերահսկողութիւնը յանձնուած էր Չափուշին, որուն համար հարկ էր, անդուլ ու անդադար, տեղափոխութեան մէջ գտնուիլ, սարէն դէպի դաշտ ու դաշտէն դէպի սար: Չափուշ տարիներով առանց վայրկեան մը հանդիստ առնելու, արհամարելով յողմութիւն ու ամէն տառապանք, եղած է մշտակայ գործունէութեան մը արթուն հոգին, և այս իսկ պատճառով ունեցած է միշտ բաղխում, միշտ ընդհարում՝ քիւրդին, թիւրքին ու իշխանութեանց հետ:

Իր մղած կուիւներուն կէսին կէսը իսկ բաւական էին պատերազմի դաշտին վրայ ուէ գորապետի, ուէ հրամանատարի կուրծքը շքանշաններով զարդարել և անհամայնել. կուիւներ՝ միշտ անհաւասար ու հերոսական, մղած կտրիճ ու զինավարժ ամենայայտնի ասպատակ քիւրդ ցեղերու դէմ. կուիւներ՝ կառավարական զօրքին ու ոստիկանութեան դէմ. կուրծք տալով ինը տասը Ֆէդայիով՝ բանի մը հարիւր, հաճախ հազարէն աւելի թշնամիի դէմ, և յաղթական դուրս գալ, այո՛, հերոսի գործ էր:

Մենք կը բաւականանանք տալ հոս՝ ընդհանուր դժբրով, միայն այն ճակատամարտները, որոնց մուսացութիւնը աններելի զանաւորութիւն և նախատինք մը պիտի բլլար անզուգական հերոսի յիշատակին:

Քաջութեան ու սիրադուրծութեան կոթողներ պիտի մնան՝ հայ ազգաբնակչութեան արիւնոտ ճամբաներուն վրայ, Բերդակի առաջին կուիւր, ուր մատնիչ Բարսեղի դաւաճանութեան հետեւանքով՝ Գէորդ պաշարւեցաւ Ալայ-պէյին հրամանատարութեան տակ գտնուող 200 ձիաւորներովը և դուրս եկաւ յաղթական ու անպարտելի, զնդակով մը Ալայ-պէյինի Ֆէսան ալ զըրուէն թուցնելով: Բերդակի երկրորդ կուիւր ուր, նոյնպէս մատնութեան մը շնորհիւ, լուր-տաղային իր եօթ ընկերներով պաշարւեցաւ ամս մը մէջ, սակայն առիւծի պէս խոյանալով իր զինւորներուն հետ, ճամբայ բացաւ ու բարձրացաւ դէպի սարը:

Փորքիկ խումբը, աննման արիւթեամբ, քայլ առ քայլ դիրքէ դիրք կուէրով հասաւ Հաւատորիկ. հող յանկարծ յայտնւեցան երկու ոստիկաններ՝ որոնք թեւազրեցին հայ զիւղացիներուն զէնք վերցնել ու միանալ յարձակողներուն հետ, կոտորելու համար Ֆէդայիները. և ի՛նչ ստորութիւն հայ արիւնին, գիւղացիին երէն ու մասնք զէնք բարձրացուցին ու կըրակեցին յեղափոխական այս արարքը, սրտմուտութեամբ ու անհուն զայրութով լեցւած՝ ձայն տուաւ տղոց, թողուլ բուն թշնամին և հրացանները ուղղել դաւաճաններուն վրայ: Կուիւր առած էր մուկդին, կատաղի ուժգինութիւն, որովհետեւ քիւրդի ու զօրքի թիւը հասած էր արդէն 1000 էն աւելի: Բերդակէն միացած մէկ բանին անդէն երկտասարդներ՝ զբաղած էին անդադար դիրքեր շինելու, մինչ եօթ կտրիճները թուցնելով միշտ մէկ դիրքէն միւսը, ճակատ կուտային ընդարձակ տարածութիւն մը բունած և հետզհետէ աճող, հազարէն աւելի թշնամիին ու մահ ու սարսափ կը ցանկին իրենց շուրջը: Հասան վերջուպէս Ծիրին-Ատաւը: Հազիւ կէս ժամ իս տակեց կուիւր, երբ բնութիւնը օգնութեան հասաւ: Փոթորութիւնը սկսաւ ոռնալ և դըրդուլ սարերը, Ծիրին-Ատաւը թափ կուտար իր գլուխը առիւծի պէս բաշտը ցնցելով հսկայ լեռներու ահեղութիւնն էր որ կը զարթնէր, կը մռնչէր որտաճայն. այս տարերային գոռում գոռումն մէջ կը թնդային հրացանները անդադար և Ֆէդայիները առաջ կը խաղային դէպի կորեկի-Աղբերը, ուրկէ անդին այլևս ամէն ինչ լռեց և խումբը գտաւ իր պահպանութիւնը:

Թշնամին տուաւ 4 մարդ և 2 ձի գոհ, բազմաթիւ վիրաւորներ, մինչ յեղափոխականներէն վիրաւորւեցաւ միայն սպառնալքի Գայէն իր թիւն, Գայէն, աննման, հրաշալի կտրիճը որ միշտ թիկնապահն ու անբաժան ընկերը եղաւ Գէորդին մինչև վերջը, մինչև մահուան յետին րոպէն ու անոր հետ կողք-կողքի ինկաւ աղէտալի օրւան մէջ:

Թշնամի խուժանը՝ որ Մուշէն դուրս եկած էր ծուղակը ինկած այդ եօթը Ֆէդայիներուն գիտիները քաշելու իր

ետեւէն քաղաքի հրապակակին վրայ, ետ դարձաւ գլխիկը ու ամութահար, տանելով հետը միայն իր զոհներն ու վիրաւորները:

903-ի Սասնոյ զինւորական ժողովներուն մէջ Գէորդը ընտրւեցաւ Ջին. Խորհուրդի անդամ և զինւորական երկրորդ հրամանատար. պաշտօններ, աւելի ճիշտը յեղափոխական պարտականութիւններ, որոց կիրառմանը համար ունէր բոլոր առաքինութիւններն ու արժանաւորութիւնները:

Ա Մ Ս Ա Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

Գանձակ քաղաքի հայերի մէջ բուն դրած մի խումբ երկչոտներ, —ինչպէս երևում է կազմակերպական աղբիւրից առած լուրերից— ուղում են մուսացնել տալ այն լաւ յիշատակները, որոնք կապւած են այլ քաղաքի անւան հետ և արատաւորել նրան՝ ստոր արարքներով: —Այդ երկչոտները՝ անուղղակի գործիք դարձած բարձր ոստիկանութեան ձեռքում, փորձում են վերջին դէպքերի մեղքը գցել ոչ թէ կազմակերպեան, այլ յեղափոխութեան վրայ, մատնել այս կամ այն յեղափոխական գործողին, հեռացնել տալ մեկին կամ միւսին... Խորհուրդ ենք տալիս վախի ու ահի հերոսներին մի փոքր աւելի հեռատես լինել, եթէ ոչ ժողովրդի, դէժ իրենց անձի շահերի տեսակետից...

Սեպտեմբերի 22-ին, կիւրակի օր, Անի վալի Ա Լ Ե Ե Լ Ե, ենթարկւեց տէրրօրի Բաթում քաղաքում, իր հիւրանոցին յօտիկ: Աէրըր մահացաւ էր Տէրրօրիստը փախաւ:

Մեզ տեղեկացնում են Թիֆլիսից, որ Արվիկան փոխաբայ Ա օրօցով—Գաշիօվ վճռել է «ամենախիստ» միջոցներ ձեռք առնել Գաշիակցութեան դէմ: Գաշիակցութիւնը իմ վրին է նստել—ասել է Նիօլայ ԼԼ-ի փոխարինողը՝ դիրք ունեցող մի անձնավորութեան, պալատական մի տեսակցութեան միջոցին: Մենք չը գիտենք, թէ որոնք են այն նոր «ամենախիստ» միջոցները, որոնց մասին երազում է Արվիկան Առավարիչը. արդէն գործ դրած անծայր բռնութիւններից յետոյ, մենք գիտենք միայն մի բան—այն, որ «ամենախիստ» միջոցները առաջացնում են և «ամենախիստ դիմադրութիւն»...

Ժընեվի մօտ, Արուսի հրէական գերեզմանատանը տեղի ունեցաւ ռուս նշանաւոր սօցիալիստ-յեղափոխական Միխայիլ Գօցի արձանի բացումը, ներկայութեամբ բազմաթիւ ռուս, հրէայ, հայ ու եւրոպացի յարգողներին: Սօցիալիստ-յեղափոխականների տեղական կոմիտէն հրաւիրել էր ի թիւս այլը և «Գրօշակի» խմբագրութիւնը՝ մասնակցելու այդ հանդէսին: Չուպարով՝ սօց-յեղափոխականների կողմից պատմեց եզակի յեղափոխականի կենսքը, —տաժանակիր աքտորում, լեգենդական փախուստի ճանապարհը և սարսափելի մահուան հանգրուանում: Գօցուր Ա ի ս, պարհիւ և սարսափելի մահուան հանգրուանում կողմից, որչա՞ռք արձանի բացումը և յիշատակեց այն վաղեմի պատմանց արձանի բացումը և յիշատակեց այն վաղեմի պատմանց արձանի մղում էր նոյն կուիւր, գործադրում էր նոյն տաքտիկան, որ այսօր ժողովրդականանում է Ռուսաստանում: Ա ի ս աւելացրեց, որ շփեցնող հայրը հողի վրայ թանկագին դուրդուրանքով կը պահեն իրենց հողի վրայ թանկագին գերեզմանը: «Գրօշակի» խմբագրութեան ներկայացուցիչը, հանգրուցեալի ու հանդէսի առթիւ մի բանի խօսք ասելուց յետոյ՝ շեշտեց համերաշխութեան այն զգացումը, որ կապում է Հ. Յ. Գաշիակցութիւնը սօց-յեղափոխական կուսակցութեան հետ:

«Գօցի յիշատակը թանկ է մեզ, դաշնակցականներին, ոչ միայն իբրև ռուսաստանցի հերոս-յեղափոխականի՝ այլ մասնաւորապէս իբրև մի մարդու, որ հիմնադիր ու սիւնն է եւրոպայիստական կուսակցութեան, որի հետ մենք կը պաշտենք ենք ծրագրային ու տաքտիկային սերտ ազգակցու-

Թեամբ և որը յոյց տուց իրեն վերջին տարիներում իբրև ամենազործոն յեղափոխական ոյժը... Եւ մենք չենք կարող այլ կերպ յարգել Հանգուցեալին, բայց եթէ ուխտեմք նրա գերեզմանի առջև, որ բարձր պահենք յաբուստեան կազմակերպութեան դրօշը, ներշնչենք կուռի այն մեծ նշանաբաններով, որոնք սգեւորում էին Միխայիլ Գոցին ու նրա կուսակցութիւնը: Գա յայտնուում է ստիպողական մի պատուաւատ մանաւանդ այժմեան բացառիկ վարկեանում, երբ յեղափոխութիւնը տագնապ է ապրում և ընակցիան՝ փոքր ինչ կազդուութեամբ ու ամբարտաւանացած՝ փորձում է յարատեւել իր ոճրալի գոյութիւնը: Ամբողջ Ռուսաստանը—մի վիթխարի Բ օ յ ե վ ա յ ա օ ր ք ա ն ի զ ա ց ի ա... Այդտեղ է փրկութեան գրաւականը...

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Արեւմտեան Ռուսոյն ստացած է.

Ռ ու ս ա ս ա ն.—Ասկանապասի Կ. Կովիտի միջոցով „Ռամ“ կովիտէին երկու անգամէն 20029 Քր. եւ 60 սան.:

Աստղագետական Կեդ. Կովիտէին՝

(Շարունակութիւն N° 8 „Գրօակի“)

ՍիփԱՆ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Բէնէտր յւ. 2433. 85, Գարբնի միջոցաւ ժողոված 318, Գարիբալդի յւ. 305, Զասկական սեղանից 500, Ռուբան յւ. 912, Աւերներ 602.35, Անապաս յւ. 63, Գուսան յւ. 28, Սեփանից հակաճից Կօպէկէրից Նասիբ 218.70, Դուսան 213, Բէգլար 226.75, Բաղդուց 62.70 Զէյլեցուց 80.95, Մարգալ 27. 15, Մազգալ 84.60, Սափրի յւ. 52, Հարեա 9.65, Բէնդէրից հակաճից Կօպէկէրից Ծիծեռնակից 341.35, Թարուլից 5 40, Կուսնի 1011, Անանուս 436.55, Ոմն 117, Գողթնեցուց 81.05, Անապասից 112, Բագէ 42.70, Սիւնեցուց 57, Թուսան 49.30, Հինգ ծաղիկ 130.95, Այլազ 3*85, օր. Վարդուհու միջոցաւ ժողոված 50, Նւերներ՝ Փառ 30, Մանեսուց 26, Արսուց 50, Համասփիւռ 50, Ծիծեռնակ տուգանք 250, Շահսուլան յւ. 148.50, Նւեր Ոմն 10. վիճակախաղ 8, Աս. 90:

ՌԱՇԻԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—1906 յունուար 1-ից մինչեւ յունիս 30, անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Կայծակ 335, Կսրիչ 246, Հոնի 165, Հազրէ 234, Մեղու 138, Փունց 211, Դողդղ 145, Յասուսնի 305, Ռոսան 166, Գեղուհի 135, Կարին 235, Դարաղալ 145, Նւերներ՝ X. 20, Ս. Ս. Ս. 10, Տիկին Վ. Ա. 30, Մ. Ս. Յ. 30, Երեկոյցներից՝ 158, 158, 160, Ներկայացումից 177.90, Վահառած նկարներ 227 Մուրաղ օրացոյցի վանառումից 16, 25 փամփուռ 23.75, Հրացան 81, Գրեթի եւ նկարների վանառումից 102, անցադիր 35, Վրէժուս Մ. 2. 700, Ե. Գ. 1200,

ՊՐՍԱՐՏՈՒՐ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Սէր 861, Հրայր 163, Աղբիւր 254, Հաս 272, Բրիսափոր 219, Եգիպտացի 241, Պեսո 115, Աւերներ Ս. 50, Ի. Ս. 10:

ՍիփԱՆ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Դուսան 158, Դոնուչ 456, Ասղիկ 90, Ագաս հակաճից տուր 75, Կայծակ 20, Բրիսափոր 242, Գարիբալդի 573, Բէնդէր 135, Եւսանց Երջիկի համար 66.65, Ռուբան 276, Երջիկի համար հուսաբած 30, Վիճակախաղից 530, Երջիկի համար 42, Եւ 97.45, Եւ 46, Եւ 380, Երկայացումից 407, տուգանք Բագէից 20, Երջիկի համար 80, տուգանք 24, Աւեսիս մանգալուց 275, Երջիկի համար 105, Տուգանք 200, շաւրքից 140, պասանական 29, հակաճից տուր Ե. 65. 75, Թ. 108, Ն. 7. 75, Բ. Կ. 192. 50, Պ. Ե. 112. 60, Գ. 32. 20, Ս. Բ. 61. 35, Ծիծեռնակ 710.30, Կուսնի 1149.45, Անանուս 457.95, Թուսան 224. 95, Հինգ ծաղիկ 244.50, Սիւնեցուց 109.60, Գողթնեցուց 158 80, Բագէ 12.90, Ոմն 124.40, Եղանակ 2.10 Էյլազ 3.10, Թարուլ 6.20, Խաչեան 6.70, Թասեցեցուց 49.60, Մարգար 2.30:

ԳԱՂԱՉԱՆ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հրայր յւ. 64, Ագան յւ. 90, Խահան յւ. 36, Արձագանք յւ. 80, Ներկայացումից 96.25, Տուգանք Ե. Եւ Վ. 140, Շահսուլան յւ. 163, Վիճակախաղից 12: Դուսար 17250 դր.: (Մաս. Ընդամենը Գիլան կովիտից 1906-ին դրան 38128.20):

ՏՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—1907 յունուար 1-ից մինչեւ մարտ 31, անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Վազգէն 21 դրան, Տարածող 207, Դերիկ 101. 50, Ագրիպատեան 31. 50, Գողթնեան 64. 50, Բարդուղիմէոս 69. 60, Ռուսիկ 25. 50, Աւեսիսեան 19. 95, Միլոսիւն 9, Ալիք 3, Ծերունի 12, Հոգասար 43, Իրաւասիրական 12. 50, Հայրենասիրաց 10. 50, Գաղսնաղբիւր 11, Հակաճոր 6. 75, Մամիկոնեան

5, Ուլասաւոր 22. 50, Արծիւ 31. 50, Բրիսափոր 30. 50, Արիսակէս 31. 50, Աւեսիս մանգալուց 54, Բուժէից 13, Զօլա 61. 75, Աւեսիս մանգալուց 330 դր.: Դուսար 1228. 5 դրան:

ԲԱՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Հարաուլ 33. 50 դրան, Մուսեղ 37. 50, Առիւծ Ա. 15. 50, Առիւծ Բ. 18. 90, Լեւոն 45, Ծերունի 32, Մրրիկ 21. 50, Ալիք 38, Անդրանիկ 30. 50, Արաւ 27, Կայլակ 15: Դուսար 314.40 դրան:

ԶՈՒԱ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Զարեանց 38. 50, Մարգարական 18, Յուլիկ 56. 30, Նամուս 57, Աղբակ 21, Աւեսիք մանգալուց 92. 30: Դուսար 283.50 դրան:

ՍԻՓԻԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հետեւեալ խմբերից՝ Կայծակ 37, Մարգարական 48, Բաբարան 24, Վասպուրական 15, Զէյլուցիկ 18: Դուսար 142 դրան:

ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՅ ԳՈՒՐՄ.—Երկար խմբից 21. 50, Դոնիս յւ 28, Բրիսա յւ. 36: Դուսար 85.50 դրան:

ԺԱՅՈՒ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Աւեսիք ման գալուց 45, Կայծակ յւ. 15, Ռոսուլ յւ. 36. 50, Մասիս յւ. 27, Բրիսափոր յւ. 23, Հայրենիք յւ. 27. 70: Դուսար 174.25:

Ընդամենը Միմարէք կովիտից 2423.80 դրան: ԱՂԱՆԱՐԵՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—1906 յունուար եւ փետուար ամիսներում անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Կեանք 108 դրան, Սեպուհ 82, Հրաբուխ 48, Կայծակ 42, Ծով 110, Երկար 32, Անդրանիկ 46: Դուսար 468 դրան:

ԳԵՏԱՓԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Դուսան 21 դրան, Զագրօ 20. 70, Աղբայիկ 16. 60, Արամազ 18, Արարս 18. 50, Սամսոն 15. 20: Դուսար 110. 90 դրան:

ԱՅԳԵՍՏԱՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Դալի-Բաբա 24, Անդրանիկ 26, Հրայր 10, Բրիսափոր 19, Վահան 20, Բաբլեկ-Սիւնի 8, փետուար 9-ի ներկայացումից 1250 դր. նոյն ներկայացում Կայծակ խմբի վիճակախաղից 1170, Սեպուհ յւ. աւեսիս ման գալուց 200, Երկար յւ. նոյնպէս 70: Դուսար 2797 դր.:

Գ.ՏԱՓԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—1906 մարտ 1-ից մինչ 1907 մայիս 30, անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Ասղ 589 դրան, Գրական 266, Արաուդոյս 159, Ասղ դասային հանդէսից 88, Գրական, Անանիս, Մասիս, Արաւ, Յոյս եւ Հայկազեան խմբերի ձեռագործի վիճակախաղից գուս արդիւնք 436. 15, վիճակախաղից մնացած նիւթերի վանառումից՝ Յոյս յւ. 30, Արաուդոյս յւ. 17, Գրական յւ. 3. 50, Արաուդոյս յւ. հրասարակութիւնից 25, Նւերներ՝ Գ. Ս. 100, Է. Կ. Բ. 20, Յ. Յ. 50, Ն. Գ. 20, Յ. Կ. 30, Ս. Մ. Ս. 30, Ա. Թ. 30, Կ. Մ. Բ. 20, Ս. Մ. 10, Է. Մ. 10, Ն. Տ. Գ. 10, Կ. Տ. Մ. 10, Գրօակ 72: Դուսար Գեապիի Երջանէն 2069.65 դրան:

Սագաւած եւ նոյնպէս նւերներ՝ Զօլից Կարսի խաչի խմբերի համար մէկ կարի մեքենայ Զինկէրի, Ն. Ս. մէկ ասրանակ:

ՇԱՀԻ ԿՈՄԻՏԷՆ.—1906 յունուար 1-ից մինչեւ սեպտեմբեր վերջ անդամավարներ հետեւեալ խմբերից՝ Արարս 190 դրան, Կարկառ 430. 50, Վասկ 106, Կաթիլ 585. 50, Կայծ 282, Կրէժ 153, Անդրանիկ 360, Բրիսափոր 379, Ամազոն 660, Մսօ 99, Ալլանց 187. 50, Դամավանց 300, Համարական 56: Դուսար 3788. 50 դրան:

Աւեսիս մանգալուց 1330, Կաթիլ խմբի երեկոյցից 430, Ամազոն խմբի երեկոյցից 380 70, Կաթիլ յւ. պարամանդէսից 2060, Կայծակ եւ վսակ խմբերի դասային հանդիսից 1530, Վրէժ խմբի վիճակախաղից 180: Դուսար 5910 դրան:

1907 յունուար 1-ից մինչեւ յունիս 30 անդամավարներ հետեւեալ խմբերէն՝ Բրիսափոր 48, Արաւ 141, Ամազոն 175, Դամավանց 150, Ալլանց անդամավար եւ երեկոյց 783. 45, Վրէժ անդամավար եւ նւեր 106, Կաթիլ անդամավար եւ երեկոյց 939, Կայծ եւ Վսակ անդամավար եւ երեկոյց 1035.20 դրան: Դուսար 3377.65 դրան:

Ընդ. համագումար 59074 դրան 40 սարսիմ:

Պարաման Կեդ. Կովիտէին՝
ՍԻՓԻՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—Հետեւեալ խմբերէն՝ Սերեմեան 30 լէվ, Եւ 15. 80, Կայծակ 30, Եւ 18, Բրիսափոր 21, Եւ 4. 40, Ասպուրական 27, Պեսո 125. 25, Դրապ 76, Ագաս 70, Հրայր 40, Անդրանիկ 51. 65, Եւ 20, Եւ 25, Դրապ 20. 90, Եւ 20. 90, Սեռօր-Աղբիւր 36, Եւ 36 լէվ: Դուսար 668 լէվ 90 սանք.:

ՎԱՌՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷՆ.—Կարսի խաչի խմբերէն 102. 40, Արաւ խումբի վիճակախաղից 102. 40, Արաւ 608 լէվ:
ՇՈՒՄԼԱՅԻ ԽՈՒՄԲԵՐԻ.—Ուսանակ 33, Կայծակ 7, Անդրանիկ 8. 50: Դուսար 48 լէվ 50 սանք.:

Ընդհանուր գումար 1325 լէվ 40 սանք.:

Այս համարը բաղկացած է 20 էրեսից